

Anmeldelser

Helle Askgård og Dorte

Smedegaard: *Vildfluglene. En biografi om Emilie Demant og Gudmund Hatt.*

København 2016. 336 sider. ISBN 978-87-7917-414-6. Pris: 298 DKK.

Gudmund Hatt (1884-1960) og Emilie Demant Hatt (1873-1958) har markeret sig på flere måder. Emilie havde en række længere og kortere ophold blandt samerne, i begyndelsen alene – noget yderst usædvanligt for en ung pige på hendes tid – og hun blev i 1911 den første kvinde, der holdt foredrag i Det Kongelige Danske Geografiske Selskab. Hun blev senere en kendt maler, uddannet i 1907 på Akademiets Kunstskole for Kvinder. Gudmund fik en kulturgeografisk uddannelse på Københavns Universitet og blev professor i kulturgeografi her. På en måde har de hver for sig fået et særegent eftermæle, Emilie fordi hun i sin pure ungdom var kæreste med komponisten Carl Nielsen (1865-1931), Gudmund fordi han efter krigen fik fradømt sit professorat på grund af samarbejde med tyskerne. Askgård og Smedegaard vil i bogen fortælle ægtefællernes fælles historie, og det bygger de på fem års hårdt arbejde med utallige kilder fra Rigsarkivet, Nationalmuseet og Nordiska Museet og dets arkiv i Stockholm. Dertil har både Emilie og Gudmund Hatt anonymt udgivet biografier om deres barn- og ungdom. Resultatet er en detaljeret indsigt i disse to personers private liv og i mindre grad i deres professionelle.

Selv om Emilie tilbragte en del tid hos samerne på et feltarbejde, hvor hun virkelig satte sig ind i forholdene, blandt andet ved at lære deres sprog, og selv om bogens hovedinteresse er Emilie, vil fokus i denne anmeldelse være på forfat-

ternes behandling af Gudmund Hatt, idet det var ham, der fik betydning for såvel antropologien som arkæologien i Danmark. Inden for antropologien hørte hans tekster frem til 1970'erne til pensum, samtidig med at den generation, der havde oplevet krigen og opgøret med Gudmund Hatt, nok ville bruge hans tekster, men for en dels vedkommende ikke ville høre andet om personen Hatt, end at han havde været tyskenlig under krigen og var blevet straffet for det. Gudmund Hatt var på en forunderlig måde både den mest intellektuelle af fortidens kulturgeografer/etnografer, langt hen også den mest læste, i det mindste blandt antropologerne, og den mest forhadte. Med denne oplevelse i bagagen og en fortid, hvor jeg har forsøgt at sætte Gudmund Hatts videnskabelige arbejder ind i den danske kulturhistoriske etnologis faghistorie (*Antropologien i Danmark*), er det spændende at læse om Hatts personlige baggrund.

Gudmund Hatt voksede op som et meget lærevilligt barn i en lærerfamilie, hvor forældrene gjorde alt for at stimulere ham. Det var ligesom givet, at han skulle blive mere end lærer. Hatt blev student i 1904 og tog filosofikum, og året efter rejste han til Amerika, hvor han boede hos noget familie. Her tilbragte han tre måneder hos en missionær blandt cherokee-indianerne, hvorefter han begyndte på etnografistudiet på Harvard Universitet hos Roland B. Dixon (1875-1934), en elev af Franz Boas (1858-1942). Dixon undersøgte kulturtræks diffusion gennem forskellige kulturer og kulturers migration i stil med den tyske antropogeografi, som i 1890'erne var blevet udviklet af Friedrich Ratzel (1844-1804).

Helle Askgård og Dorte Smedegaard gør meget ud af både Emilie og Gud-

mund Hatts kærlighedsliv, og ser man det i relation til skildringerne af mødrenes kærlighedsliv, viser de på en interessant måde den begyndende kvindeemancipation omkring århundredeskiftet. Dette er dog ikke noget, forfatterne eksplicit forholder sig til.

Gudmund og Emilie blev gift i 1911, efter at han havde givet hende privatundervisning i forbindelse med hendes udgivelse af litteratur om samerne, og samme år afsluttede Gudmund sin skoleembedseksamen (kandidateksamen) i naturhistorie og geografi. Det usædvanlige var, at bruden var 12 år ældre end brudgommen.

Efter hjemkomsten fra USA i 1907 begyndte Hatt at studere naturhistorie og geografi på Københavns Universitet – det nærmeste man kunne komme et etnografisk studie i Danmark, og en forlængelse af hans, skulle det vise sig, livslange interesse for forholdet mellem kultur og dens naturlige omgivelser eller betingelser. I modsætning til den amerikanske romantiske kulturhistorie var kulturgeografien i København en moderne videnskab, det vil sige en naturvidenskabelig kulturvidenskab, som det f.eks. ses i professor Hans Peter Steensbys (1875-1920) disputats fra 1905: *Om Eskimokulturens Oprindelse, en etnografisk og antropogeografisk studie*. Gudmund Hatt skulle da også senere opponere kraftigt mod denne disputats ud fra en kulturhistorisk langt mindre deterministisk analyses principper.

En akademisk karriere krævede to ting, en disputats og en professor der døde på et belejligt tidspunkt. Det første kunne Hatt gå i gang med, da han fik penge af Carlsbergfondet, et fond der skulle støtte ham gennem hele livet også efter krigen, og emnet blev efter forslag fra Steensby arktiske skinddragter, et forskningsemne Steensby allerede havde peget på i sin disputats. Dermed kunne Hatt følge sin kone på hendes rejse til Lapland, hvor

han kunne indsamle materiale til disputatsen. I Helsinki – dengang en by i Rusland – kunne han studere skinddragter fra Alaska, der indtil 1867 havde hørt under Rusland. Videre gik rejsen til Skt. Petersborg, hvor Musée d'Anthropologie et d'Ethnographie de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg, måske museet med de fleste skinddragter i verden, åbnede alle magasiner for Hatts studier. Illustrationerne sørgede Emilie for. De følgende år, bortset fra 1915, var de hvert år i Lapland, hvor de begge indsamlede materiale, og Hatt begyndte nu at publicere artikler, især i *Geografisk Tidsskrift*. Kernen i artiklerne om garvemidler fra 1911 og om slædeformerne i 1913 var, at disse var udviklet som utilsigtede effekter af andre aktiviteter. Historien var en effekt af menneskets aktivitet, men ikke af dets opfindsomhed. Samme år udkom en lang artikel om mokkasinen, og her var strategien til disputatsen på plads, nemlig at følge kulturelementernes udvikling fra nogle urformer – mokkasinen og sandalen – til højere udviklede former ved at se på snittet. I disputatsen fra 1914, *Arktiske Skinddragter i Eurasien og Amerika; en etnografisk Studie*, var det f.eks. henholdsvis ponchoen, et skind med hul til hovedet i midten, og kappen hvor skindet blev trukket over skuldrene og lukket fortil, der var urformerne. Afhandlingen var velillustreret af Emilie. Efter disputatsen gik turen igen til Amerika, hvor parret mødtes med Boas og nogle af hans elever. I 1915 vendte de atter hjem.

På hjemrejsen i 1916 fra endnu en tur til Lapland fik Hatt ideen til en geografisk bog om hele verden. Sammen med vennen Martin Vahl (1869-1946) udgav han firebindsværket *Jorden og menneskelivet*, hvor Hatt skrev de kulturgeografiske og Vahl de naturgeografiske afsnit. Ideen i bogen var, at naturforholdene især bestemte erhvervskulturerne, mens det øvrige især var historisk bestemt.

Værket udkom mellem 1924 og 1927 og var pensum på geografistudiet (og på etnografistudiet i Aarhus) helt frem i 1960'erne. Hatt søgte i 1919 stilling som underinspektør på Nationalmuseet, og i 1921 blev han tilknyttet den Etnografiske Samling. Samme år blev Vahl professor i geografi efter Steensby, en stilling Hatt også havde søgt, og nu ansatte Vahl Hatt som docent i kulturgeografi. Det blev dog ikke etnografien, men arkæologien Hatt kastede sig over, og især er han kendt for sine udgravninger af jernalderboplader. Askgård og Smedegaard beretter levende om Hatts arbejde i felten og hans rejser på cykel – med fotoudstyr der dengang vejede ca. 25 kg. Det blev også til en tur til det tidligere Dansk Vestindien, hvor Hatt skulle grave og finde rester efter den oprindelige befolkning.

Hatt blev i 1929 udnævnt til ekstraordinær professor i kulturgeografi og underviste her blandt andet i den geopolitik, som var udviklet af Friedrich Ratzel, og som havde været grundlag for Hatts bidrag til *Jorden og Menneskelivet*. Hatts arbejde var karakteriseret ved, at han mente, at et kulturtræk kun blev opfundet et sted, hvorefter det blev spredt til andre kulturer. Det gav to problemstillinger. Den ene var en evolutionsproblematik om oprindelsen, som Hatt skulle gøre til en opdagelse af en utilsigtet effekt af noget, folk gjorde i et andet øjemed. F.eks. opdagede de, at de skind i teltet, der blev røget fra bålet, holdt langt bedre end andre – derved opstod denne form for garvning. Den anden problematik var spredningen af kulturtræk, som var diffusionsstudier med inspiration fra den tyske kulturhistoriske skole. Dette kunne man f.eks. se i spredningen af de to urformer for skinddragter. Hatts to centrale interesseområder var kulturen i Arktis og agerbrugets oprindelse og historie, begge områder som lå i forlængelse af Steensbys studier. Denne sidste interesse lå bag meget af hans ar-

kæologiske arbejde, som han fortsatte ved siden af undervisningen på universitetet. Og arkæologisk er Hatts største fortjeneste vel, at han står som den, der udviklede de fladeudgravninger, der gjorde det muligt at finde mere sammenhængende spor i landskabet. Herved kunne han bruge sin nyere opfattelse af forholdet mellem natur og kultur, nemlig at naturen gav rammen for kulturmulighederne, mens de historiske forhold bestemte, hvilken kultur der blev realiseret det pågældende sted. Endelig forøgede han yderligere sine aktiviteter med foredrag og skrivelser i aviser, idet også politik set i et geopolitisk perspektiv blev et interesseområde, han dyrkede.

Hatts inddragelse i den politiske verden synes at være sket i forbindelse med arbejdet med *Jorden og Menneskelivet*. Hatt var inspireret af Ratzels udgave af geopolitikken som den videnskabelige tilgang til analysen af staterne. Den lignede antropogeografien, blot med stater i stedet for kulturer, og med staterne i en darwinistisk magtkamp om verdensherredømmet i stedet for kulturkredsdiffusionen. Hatt brugte allerede denne analyse i 1920'erne til at forstå den europæiske kolonialisme. På en måde kan man sige, at tilknytning til geopolitikken skulle blive hans skæbne. Den havde i Tyskland fået en yderst nationalistisk udformning, og i både England og USA blev den betragtet som tyskernes forsøg på en videnskabelig legitimering af naziregimets politik. Dette vidste Hatt godt, men England og USA havde aldrig haft nogen stor stjerne hos ham, og op mod krigen var han kritisk over for den engelske og franske kolonialisme og forsøgte at legitimere, at Tyskland fik nogle af disse to landes kolonier.

Askgård og Smedegaard følger fint Hatts vej fra videnskaben ind i avisdebatterne, hvor han i 1939 blev ansat i Det Berlingske Hus for at rette op på den anti-tyske linje, der hidtil havde hersket her. Hatt arbejdede nu meget med foredrag,

blandt andet i radioen, samt med artikler til BT og Berlingske Aftenavis. Og med omformuleringen af den danske udenrigspolitik fra neutralitet til aktivt samarbejde med Tyskland, som udenrigsminister Erik Scavenius (1877-1962) formulerede det, var der overensstemmelse mellem dansk politik og resultaterne af Hatts geopolitiske analyser. Hatt kom derved til at stå som en solid støtte til samarbejdspolitikken i en tid, hvor mange tog afstand, og hvor det nationale blomstrede som modvægt til det tyske. Denne støtte blev forstærket, da han på udenrigsministeriets opfordring blev medlem af det centrale råd – Dansk-Tysk Forening – der skulle virke til fremme af samarbejdet med tyskerne. Hatt var på det tidspunkt helt overbevist om tysk sejr i krigen, og han havde længe været kritisk over for englænderne, men han var også klar over, at han ville blive upopulær og miste venner på at acceptere denne post. Og Emilie skrev da også til ham, at han skulle passe meget på ikke at blive taget for nazist, noget der let kunne ske, hvis han oven i medlemskabet af den dansk-tyske forening accepterede at tage på en officiel rejse til det nazistiske Slovakiet. Rejsen blev gennemført, og foreningsarbejdet blev udadtil set som et samarbejde med tyskerne, selv om den skjulte dagsorden var at forhindre en nazistisk overtagelse af foreningen. Hatt var og blev ikke nazist, men hans nationalisme og analyse af situationen gjorde, at han arbejdede ihærdigt for det samarbejde med tyskerne, som var den officielle politik og det så meget, at det blev for meget for selv Det Berlingske Hus, hvorfor samarbejdet ophørte. Hatts virksomhed til fordel for samarbejdet varede lige til den 26. august 1943, tre dage før regeringen gik af. Men opfattelsen af ham som nazist og på den tyske side var udbredt. Hele dette afgørende afsnit for Hatts videre skæbne er meget fint dokumenteret og beskrevet af Askgård og Smedegaard.

Hvis man skal forstå den faglige baggrund for Hatts dispositioner, er det af betydning, at Hatt allerede i 1922 tog afstand fra enhver form for forbindelse mellem race og kultur og i 1930 ironiserede direkte over en tysk bog om 'Rassenkunde'. Men alligevel fandt han en forskel på racerne baseret på de omgivelser, der havde bidraget til at forme dem. F.eks. mente han i 1934, at jøderne med deres 2.000 års bytilværelse var tilpasset bylivet bedre end andre racer – hvad der så igen kunne ligge bag disse andre racers antisemitisme. Op mod krigen ændrede hans holdning til racer sig, og jøderne blev f.eks. i 1940 betegnet som et internationalt finansoligarki. Året før havde han skrevet en artikel, hvor kulturudviklingen var blevet bestemt til at ske, hvor et begavet folk blev stillet over for vanskelige opgaver, og hvem dette folk var, fik vi at vide året efter, hvor de hvide blev en overlegen race med nedarvet stor skaberkraft. Der skete noget med Hatt op mod krigen, som forfatterne måske skulle have inddraget i deres bestemmelse af Hatts politiske beslutninger i forbindelse med krigen – og med at finde et svar på, hvorfor netop Hatt blev udvalgt til at moderere Berlingske Aftenavis og blive medlem af Dansk-Tysk Forening – og hvorfor han accepterede det. Hatt blev ikke nazist, men han blev fagligt stærkt påvirket af tysk "forskning". Han så krigen i geopolitisk perspektiv på den måde, at Tyskland, Italien og Japan havde sat sig op mod de stater, der kæmpede om verdensherredømmet, mere præcist det amerikansk-engelsk-russisk-jødiske verdensherredømme. I hans verdensbillede ville Sovjetunionen og USA kæmpe om verdensherredømmet, idet England var på retur. De ville så ved et tysk nederlag dele verden imellem sig, og USA ville ikke kunne forhindre, at Sovjetunionen overtog Europa. Kun ved tysk sejr kunne de europæiske småstater og heriblandt Danmark beholde deres frihed.

Selv om Askgaard og Smedegaard ikke analyserer Hatts faglige baggrund for hans politiske aktiviteter, så beskriver de til gengæld fint og detaljeret konsekvenserne heraf. Den 5. maj ved middagstid blev Hatt hentet og interneret indtil den 13. maj. Sagen trak ud, og afhøringen, der var offentlig, fandt blandt andet sted i Nationalmuseets mødesal i april 1947, hvor de studerende på det nye fag etnologi kunne overvære den. Måske var det her, nogle af dem dannede den opfattelse, at Hatt ikke var en person, man talte om – og da slet ikke pænt. Hatt blev den 6. maj fradømt sit professorat, men beholdt sin pension. Forskellige foreninger undersøgte også deres medlemmers habitus under krigen, og i Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab var Hatt på dagsordenen. Han blev ført ud af lokalerne af tre af medlemmerne, hvorefter han ikke viste sig helt frem til 1956, ligesom hans afhandlinger fra 1945 og 1946 blev syltet og først udkom i 1949. Efter 1956 deltog han igen i selskabets møder, og det fortælles, at det var Niels Bohr, der hentede ham til det første møde og satte sig ved siden af ham. Stolene på den anden side af Hatt skulle længe stå tomme. Som Askgaard og Smedegaard viser, følte Hatt og nogle af de venner, der forblev venner efter krigen, det dybt uretfærdigt, at Hatt skulle dømmes. Han havde agiteret for det samme som samarbejdspolitikere, og efter regeringens afgang i 1943 havde han ikke blandet sig i den offentlige debat med et ord. Hatt blev dømt, samarbejdspolitikere slap ikke bare fri, men kunne fortsætte i rigsdagen efter krigen.

Hatt arbejdede efter krigen blandt andet med agerbruget i Asien og Amerika, hvor han deltog i debatten om agerbrugets selvstændige oprindelse i Amerika. I modsætning til sine amerikanske kolleger – men i overensstemmelse med mange

europæiske siden oplysningstiden mente Hatt at kunne påvise, at agerbruget var kommet til Amerika fra Asien. Amerika var ikke grobund for den kreativitet, der skulle til for at skabe agerbrug.

Hatt fik ringe ære for sin enorme indsats, men i 1959 udgav Jysk Arkæologisk Selskab et nummer af Kuml til ære for ham i anledning af hans 75-års fødselsdag, og efter hans død blev der i Videnskaberne Selskabs regi skrevet nekrologer – nogle med en del malurt i.

Det hører med til billedet af Hatt, at han også forsøgte sig i poesien. I 1947 fik han udgivet en digtsamling med Emilies linoleumstryk, som fik gode anmeldelser og solgte i 35 eksemplarer.

Askgaard og Smedegaard afslutter bogen med en gennemgang af familien Hatts sociale liv, hvoraf det fremgår, at dette barnløse par tog sig kærligt af andres børn – og af en due. Hatt døde kort tid efter Emilie. Som det vises gennem hele bogen, så var de utrolig tæt knyttet til hinanden, og hvor stridbar Hatt end var i sit faglige og offentlige liv, lige så blød og poetisk var han i det private.

For dem, der har interesseret sig for den faglige side af Hatt, er denne bog et meget velkomment bidrag til at menneskeliggøre forskeren, men den viser også, at Hatts private og faglige liv var to helt adskilte verdener, selv om Emilie forsynede ham med illustrationer til publikationerne og deltog i hans rejser. Fagligt var han stædig og uden kritisk fornemmelse for faglighedens konsekvenser, privat elskede han ud over Emilie også sin due og skrev poesi.

Ole Høiris
Afdeling for Antropologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Iris Aufderhaar: *Sievern, Ldkr. Cuxhaven – Analyse einer Zentralregion von der ausgehenden Vorrömischen Eisenzeit bis in das 6. Jh. N. Chr.* Studien zur Landschafts- und Siedlungsgeschichte im südlichen Nordseegebiet. Rahden 2016. 394 sider. ISBN 978-3-86757-338-2. Pris: 55 EUR.

Med *Sievern, Ldkr. Cuxhaven* fortsætter Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung (NIhK) den fornemme række af publiceringer med præsentation af især jernalderbebyggelser og samspillet mellem menneske og landskab i Niedersachsens kystnære områder.

NIhK satte området omkring Sievern på det bebyggelsesarkæologiske landkort med især den omfattende udgravning af værftbebyggelsen Feddersen Wierde. Men også gravfeltet Falward og de to ringvoldsanlæg Heidenschanze og Heidenstadt vil få en klokke til at ringe hos danske arkæologer.

De to ringvoldsanlæg, en række store værftbebyggelser i marsken, betydelige mængder romersk import og større depotfund med blandt andet guldrakteater har været taget som udtryk for, at mikroregionen omkring Sievern fungerede som et center i første halvdel af 1. årtusind. NIhK har derfor igennem to undersøgelseskampanjer søgt at sætte de enkelte centralpladsindikerende elementer ind i en større sammenhæng. I årene mellem 1999 og 2005 blev store flader systematisk afsøgt med metaldetektor, og imellem 2007 og 2010 udførte NIhK geomagnetiske opmålinger og mindre udgravninger på udvalgte lokaliteter.

Projektets resultater publiceres her som en redigeret udgave af forfatterens afhandling. Resultaterne fra de nyligt udførte feltundersøgelser udgør en central del af arbejdet, og en stor del af publikationen er derfor viet til fremlæggelse af de nye udgravningsresultater fra især Heidenstadt samt to forundersøgte bebyggel-

ser, Sachsendingen og Langenacker. Men dette suppleres med præsentation af både detektorfund og materiale fra mange af de andre lokaliteter i området.

Arbejdet er veldokumenteret med et 57 sider langt lokalitetskatalog og 16 plancher med genstandsillustrationer samt appendiks med hhv. jordbundsbeskrivelser ved I. Brandt og knoglebestemmelser ved H.C. Küchelmann & S. Krause. Her er det blot ærgerligt, at der ikke findes et kort med numre, som refererer til alle de lokaliteter, som er præsenteret i kataloget. Men det må siges at være en mindre skønhedsfejl i det ellers grundige arbejde, og alle de lokaliteter, som diskuteres i brødteksten, kan man heldigvis finde påført både navne og katalognumre på udbredelseskortene i de enkelte kapitler.

Efter et kort indledende kapitel med opridsning af arbejdets kontekst og problemstillinger følger et kapitel med en introduktion til centralpladsbegrebet og udviklingen af centralpladser i det sydskandinaviske område samt et kapitel med en introduktion til undersøgelsesområdet topografi og forskningshistorie. Arbejdet nyder her godt af lang tids interdisciplinær fokus på den holocæne landskabsudvikling langs nordsøkysten. Ved de aktuelle undersøgelser er det blevet bekræftet, at de nu marsktilgroede områder umiddelbart neden for voldanlægene stadig har været sejlbare for skibe i jernalderen. Det centrale område ved Sievern har altså haft direkte forbindelse til Wesers udmunding godt 10 kilometer syd for de befæstede anlæg.

Det fjerde kapitel udgør hovedparten af arbejdet med 205 siders grundige beskrivelser af de enkelte lokaliteter fra især de nylige undersøgelser. Det fremlagte materiale er udførligt behandlet med analyser af de enkelte lokaliteters omfang, art og udvikling. Resultaterne fra de nye udgravninger er illustreret med profil- og plantegninger, og både detektorfund og

keramik er illustreret med meget flotte genstandstegninger og fotografier.

I den omfattende gennemgang af de enkelte lokaliteter er det særligt værd at læse om undersøgelserne af de to ringvoldsanlæg, som udover at bringe oplysninger fra de nye undersøgelser fra Heidenstadt også samler godt op på resultaterne af de tidligere undersøgelser.

Områdets guldrakteater er her analyseret indgående og sat ind i en større nordvesteuropæisk kontekst. Studiet af guldrakteaterne er lidt en ekskurs fra resten af analysen, men er til gengæld et veldokumenteret arbejde, med blandt andet analyser af fremstillingsteknik.

Arbejdets styrke ligger især i bogens sidste tre kapitler. Her analyseres Feddersen Wierde, Heidenschantze og Heidenstadt i en mikroregional kontekst med plads til analyse af områdets udvikling. På baggrund af de hovedsageligt typologiske dateringer af de enkelte lokaliteter er det muligt for Aufderhaar at opstille en udviklingsmodel for området inddelt i fire tidsafsnit. Modellen demonstrerer, at der er en ganske betydelig dynamik i områdets bebyggelseshistorie. Fra 1. århundrede f.Kr. til begyndelsen af 4. århundrede e.Kr. er der vidtspredt bebyggelse og udnyttelse af både geest- og marsklandskab. I 4.-5. århundrede mindskes antallet af lokaliteter betydeligt, og i 6. årh opgives værfterne i marsken helt, og der er kun ganske få fund, der viser aktiviteter i området, ud over brakteater.

Tidligere har de to ringvolde, placeret med blot 800 meters mellemrum, været fortolket som samtidige anlæg med forskellige funktioner. Men med de nye sonderende undersøgelser i og omkring de to voldanlæg og nye dateringer af både Heidenstadts opførelses- og anvendelsesperiode, står det klart, at de hverken er anlagt eller for den sags skyld i brug samtidigt. Den 12,5 ha store Heidenschantze er opført i flere omgange i 1. århundrede f.Kr.

til 1. årh e.Kr. Heidenschantze har meget omfattende fortifikatoriske elementer som velbyggede portanlæg og to koncentriske ringvolde, og der er ved tidligere sonderende undersøgelser fundet omfattende bebyggelsesspor inden for voldene. Anlægstidspunktet for den 4,3 ha store Heidenstadt kan derimod på baggrund af de nye undersøgelser sættes til det sene 4. århundrede. Heidenstadt adskiller sig udover ved sin størrelse også ved meget begrænsede spor efter indre konstruktioner og langt mindre udbyggede fortifikatoriske elementer. Voldanlægget er af så begrænset opbygning og helt uden spor af porte, at Aufderhaar betvivler dets funktion som forsvarsværk, og de begrænsede bebyggelsesspor tyder på, at anlægget ikke har været anvendt til mere permanent beboelse.

Det er her særligt godt at se den mikroregionale sammenhæng imellem de to befæstede anlæg, de samtidige bebyggelser og færdselsvejene analyseret. Der er stadig ikke fundet spor efter samtidig bebyggelse i det umiddelbare opland til de to ringvolde, der er i brug, mens det øvrige bebyggelsesbillede især er præget af de store værfter i marsken.

Mens den mikroregionale analyse med en kronologisk inddeling i fire tidsafsnit fungerer rigtigt godt, kan man godt savne en mere metodisk tilgang til de rumlige analyser. Aufderhaar tager f.eks. detektorfund af romersk import i området umiddelbart omkring Heidenschantze til indtægt for, at området kan have særlig betydning i ældre romersk jernalders transport- og kommunikationslandskab (s. 108). Det kan for så vidt være rigtigt, men en kortlægning af de systematiske detektorafsøgninger sat i forhold til fundspredningen af detektorfund ville have gavnet argumentationen.

Det er heller ikke uproblematisk, at arbejdet, der er udført for at belyse centralpladsindikerende elementer ved Sievern, slet ikke forholder sig til fundintensiteter

og fundtyper umiddelbart uden for en mikroregion på blot ca. 8 x 20 km. Holder vi os her til romersk import som centralpladsindikerende element, fremgår det af et oversigtskort over et lidt større område, at der i kort afstand fra Sievern er flere områder med store koncentrationer af romersk import i samme geografiske region mellem Weser og Elben.

Generelt inddrages en lang række tidligere undersøgelser i Aufderhaars omfattende analyser, der både diskuterer tidligere fortolkninger af ringvoldsanlæggene i forhold til lignende anlæg i Sydslesvig og sætter Sieverns fundbillede i forhold til de sydkandinaviske centralpladser.

Man kunne dog have ønsket, at Aufderhaar i visse tilfælde havde været mere kritisk i sin anvendelse af andres arbejde. I den ellers gode mikroregionale undersøgelse anvendes Behres (C.E. Behre 2003: Eine Neue Meeresspiegelkurve für die südliche Nordsee-Transgressionen und Regressionen in den letzten 10.000 Jahren. *Probleme der Küstenforschung im Südlichen Nordseegebiet*. Vol. 28, 9-64, fig. 3) meget detaljerede havspejlskurve for Nordsøen meget ukritisk som udgangspunkt for at belyse forholdet mellem marskbebyggelsens udvikling og havspejlets højde. Kurven har været udsat for en del kritik i de senere år (C. Baeteman, M. Waller & K. Patrick 2011: Reconstructing middle to late Holocene sea-level change: A methodological review with particular reference to 'A new Holocene sea-level curve for the southern North Sea' presented by K.-E. Behre. *Boreas* Vol. 40, 557-572; F. Bungenstock & H.J.T. Weerts 2010: The high-resolution Holocene sea-level curve for Northwest Germany; global signals, local effects or data-artefacts? *Int. J. Earth Science*. Vol. 99, 1687-1706; F. Bungenstock & H.J.T. Weerts 2012: Holocene relative sea-level curves for the German North sea coast. *Int. J. Earth Science*. Vol. 101, 1083-1090). Aufderhaar forholder sig ikke

til kritikken af Behres kurve, som for den senere del i høj grad bygger på arkæologiske dateringer af værfternes højde, omend hun erkender, at der naturligvis er risiko for at foretage cirkelslutninger, hvis man derefter anvender kurven som en forklaring på bebyggelsens udvikling (s. 28). Netop værfternes højde som indikatorer for havspejlsniveau er behæftet med meget stor usikkerhed, som følge af lokale forhold under stormfloder. Den meget markante transgression, som Behres kurve viser i de første tre århundreder e.Kr., er udelukkende baseret på bebyggelseshorisonters minimumshøjde og her især på de kontinuerligt opbyggede bebyggelseshorisont i Feddersen Wierde (Bungenstock & Weerts 2010 tabel 1-5). Det er derfor, mildest talt, noget af en ringslutning, når Aufderhaar anvender Behres havspejlsændringskurve til at forklare værfternes udbygning (s. 250f). Det er brandærgerligt, da det skæmmer en ellers interessant diakron analyse af mikroregionens udvikling.

Til trods for de små metodiske skønhedsfejl kan bogen bestemt anbefales. Materialet er godt fremlagt, og både analysen af kulturlandskabets udvikling og diskussionen af Sievern som centralplads/-region er overordentligt relevante også i en dansk sammenhæng.

Niels Algreen Møller
Museum Thy

Hans Browall: *Alvastra pålbyggnad, 1976-1980 års utgrävningar. Västra schaktet*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Handlinga, Antikvariska serien 52. Stockholm 2016. 180 sider samt CD. ISBN 978-91-7402-444-9. Pris: 235 SEK.

Dette er en bog, jeg virkelig har set frem til, siden jeg læste og anmeldte Hans Browns storværk *Alvastra pålbyggnad, 1909-*

1930 års utgrävningar fra 2011 (se Kuml 2012). Her behandlede Browall Otto Frödins 100 år gamle udgravninger af den ikoniske mellemneolitiske pælebygning. Alvastra er beliggende i det sydvestlige Östergötland og udmærker sig med sine velbevarede trækonstruktioner og rige genstandsmateriale, som repræsenterer både tragtbægerkultur (TRB) og grubekeramisk kultur (GBK). Alvastra blev opdaget allerede i 1908, og Frödin foretog udgravninger i årene 1909-17, 1919 og 1928-30 efterfulgt af Mats P. Malmer i 1956 (mindre prøvegravning) og igen i 1976-1980. Det er dermed den sidste udgravningskampagne, som nu fremlægges.

Bogen omhandler imidlertid, som det også fremgår af titlen, kun det vestlige udgravningsfelt, som Browall selv var udgravningsleder for – blot ét af fire hovedfelter. At ikke hele 1976-1980-undersøgelsen fremlægges er beklageligt, som Browall også selv skriver i sit forord, men det har altså åbenbart ikke været muligt. Mens Frödins undersøgelser var arealmæssigt ekstensive, så var hovedformålet med de senere mere begrænsede undersøgelser at fremskaffe information om de stratigrafiske og kronologiske forhold som supplement til de tidlige udgravninger. Således omfatter vestfeltet kun 12 m², som ikke desto mindre blotlagde et kulturlag samt rester af to plankegulve med hvert sit stenbyggede ildsted. Gulvene var adskilt af en række tætstillede pæle og udgjorde en fortsættelse af de strukturer, Frödins gamle undersøgelser havde blotlagt. Vestfeltet ligger umiddelbart nord for Frödins felt i den centrale og vestlige del af pælebygningen, som var tragtbægerdomineret, modsat den østlige del som viste et grubekeramisk tilhørsforhold.

Bogens opbygning er stort set identisk med publiceringen af 1909-1930-udgravningerne. Dermed spiller bøgernes format, layout og opbygning fint sammen og former et sammenhængende og lettilgæn-

geligt hele. Således indledes også denne bog med resumeer på engelsk og tysk efterfulgt af et forord på svensk. I kapitel 1 introduceres vi kort til fundet af Alvastra og udgravnings- og publiceringshistorikken. Her gives også en helt kortfattet oversigt over de forskellige felter og deres indbyrdes beliggenhed.

Kapitel 2 giver en indføring i selve undersøgelsen af vestfeltet, herunder udgravningsmetodik og feltdokumentationen, mens det kun en halv side lange kapitel 3 er koncentreret om lagfølgen (eller mangel på samme) og valg af strategien for udgravningen heraf. Kapitel 4 behandler de fundne træ- og stenkonstruktioner, herunder primært gulve, pælerække og ildsteder. Et afsnit omhandler kronologi og datering, hvor der præsenteres et scenarie for de 42 år af bygningsforløbet, der er kortlagt dendrokronologisk, herefter gives en tolkning af pælebygningens konstruktion. På den medfølgende CD findes digitaliserede plantegninger (dwg-fil), diagrammer, tabeller og fundlister mv. Valget af CD'en som medie virker dog noget forældet. Læseren opfordres til at orientere sig i CD'ens filer undervejs i læsningen, men det er vel efterhånden svært at opdrive en computer med indbygget CD-drev, et link til en internetbaseret database havde været at foretrække.

Med kapitel 5 er vi fremme ved bogens klart længste kapitel, der nøje gennemgår fundene. Den grad af overensstemmelse, der ses i opbygningen af de to Alvastrabøger, rækker helt til opdelingen af afsnittene om fundmaterialet. Her fremlægges først genstande af flint, så bjergart, keramik, ben, horn og tand, hvorefter kommer en gennemgang af knoglematerialet (inkl. brændte og ubrændte menneskekogler), korn, frø og nødder. De tre førstnævnte genstandsgrupper er de klart mest omfattende, og mens flint- og bjergartsgenstandene er ledsaget af en række, desværre ikke særlig gode, sort/

hvid-fotos, findes flere udmærkede tegninger af keramikken.

Bogens sidste 20 sider (foruden litteraturliste etc.) er dedikeret til to kapitler, et om de overordnede iagttagelser og tolkninger (kapitel 6) samt et om Alvastra i videre perspektiv (kapitel 7).

Kapitel 6 indledes med en indplacering af vestfeltet i forhold til de øvrige tilstødende felter og de konstruktioner og fund, der fandtes her. Således kan der tegnes et billede af fundforhold og konstruktioner i en ubrudt strækning fra pælebygningens centrale vestlige del og nordpå til dens periferi. Herefter kommer et ganske kort afsnit om pælebygningens anvendelsesperiode, som på baggrund af C14-dateringer og genstandsmaterialet kan siges at omfatte hele perioden ca. 3350-2750 f.Kr. Fundmaterialet indikerer en ældre (MN I-II) og en yngre fase (MN III-IV), hvor det 42 år lange dendrokronologisk dokumenterede bygningsforløb hører til i den ældre fase. Dermed afklares den usikkerhed omkring længden af brugsperioden for Alvastra, som tidligere rådede. Til sidst i kapitel 6 fremlægges to forskellige tolkningsforslag vedrørende brugen af pælebygningen. Mens det ene baseres på pælebygningens interne strukturer og forhold, inddrager det andet det omgivne neolitiske kulturlandskab. Begge tolkningsforslag fokuserer på Alvastra som en rituel plads, hvor menneskelige rester/knogler har været håndteret og/eller "begravet".

Kapitel 7 opsummerer tolkningen af pælebygningens layout, stratigrafi og datering. Herefter gennemgås kort en række andre neolitiske trækonstruktioner i Skandinavien, hvilket udgør en delvis (og i nogle passager direkte) spejling af kapitel 11 i Browalls bog om 1909-1930-udgravningerne. Kapitlets sidste tre sider omhandler pælebygningens rolle for forståelsen af forholdet mellem TRB og GBK i et forskningshistorisk perspektiv.

Samlet set bidrager *Alvastra pålbyggnad*,

1976-1980 års utgrävningar med en ny forståelse af pælebygningens kronologi, hvilket også var blandt udgravningskampagnens primære formål. I den forbindelse er det dog ærgerligt, at vi ikke får præsenteret resultaterne af hele 1976-1980-udgravningerne, men kun vestfeltet, hvilket ellers ville have gjort det samlede værk om Alvastra næsten komplet. Ydermere kan man stille sig selv spørgsmålet, hvorvidt Browall hellere skulle have præsenteret alle udgravningskampagnerne i én samlet udgivelse, i stedet for to, med én introduktion, én gennemgang af konstruktionerne, én fundfremlæggelse etc? At de to bøger har samme opbygninger, gør det dog nemt at orientere sig i dem, men det fører også til en del gentagelser. Personligt synes jeg, det fungerer med opdelingen i to værker, da de behandler tydeligt adskilte udgravningsforløb dikteret af forskellige forskningsspørgsmål og med knap 50 års mellemrum.

Bogens store force er, som i publiceringen af 1909-1930-udgravningerne, det velbehandlede empiriske materiale. Søger man derimod efter en grundig analyse, diskussion og tolkning af kulturforholdet TRB/GBK, så leder man forgæves, og det er vel nok publikationernes egentlige mangel. Alvastra er bl.a. unik ved at vise spor af både TRB og GBK. På baggrund af dette forhold, sammenholdt med forfatterens omkring 40 års arbejde med Alvastra og Östergötlands arkæologi, kunne man have ønsket, at dette potentiale var udfoldet noget mere. Dette til trods er det en forbillig indsats, Hans Browall har leveret med udgivelsen af de to bøger, og han har skabt det bedst tænkelige empiriske grundlag at arbejde videre på. Dermed er det sidste ord formentlig hverken sagt eller skrevet om Alvastra.

Rune Iversen
Afdeling for Arkæologi
SAXO-Instituttet
Københavns Universitet

Ingrid Gustin, Martin Hansson, Mats Roslund & Jes Wienberg (red.): *Mellan slott och slagg : Vänbok till Anders Ödman.* Lund Studies in Historical Archaeology 17. Lund 2016. 313 sider. ISBN 978-91-89578-65-4.

Dette omfangsrige værk spejler Anders Ödmans enestående iderigdom og evne til at begejstre samt sætte projekter i værk. På bogens bagside kan man læse, at dens mange artikler samler sig om tre af de temaer, der har fyldt meget i Anders Ödmans forskning nemlig slotte og borge, "utmarksbruk" og jernproduktion samt eksperimentel arkæologi.

Det hele holdes sammen af Anders Ödmans interesse for og viden om skånsk middelalder, og set her fra Vestdanmark er han en østdansker, der arbejder med vor fælles fortid. Således da han i 2002 udgav "Borgar i Skåne" i forlængelse af den danske udgivelse "Vejviser til voldsteder i Danmark", som i fire bind dækker Jylland og øerne. Det er også set, at han skriver sit efternavn med dansk Ø!

Man kunne tilføje, at det gennem hele Anders Ödmans virke har været vigtigt for ham at forstå sammenhænge og begivenheder og menneskenes vilkår i fortiden. Men det har ikke været mindre vigtigt for ham at berette klart og forståeligt og veloplagt om det, han ved og tænker sig. Dette at ville forstå og vide, hvordan alt gik til, afspejles i mange af de 38 artikler, der tilsammen udgør en velfortjent perlerække. I indholdsfortegnelsen står de alfabetisk efter forfatternavn, og de fleste er ret korte, hvorfor de her i anmeldelsen vil blive trukket ind via emne og med nummer i rækken, uden at forfatterne og de lange titler nævnes. Bare det ville have fyldt næsten en hel spalte

Ønsket om at forstå gælder f.eks. produktionsformer, som hvordan man bedst hugger flinteredskaber, og hvad der gør, at vor tids forsøg falder anderledes ud

end stenaldermenneskenes (11). Når det gælder eksperimentel arkæologi, er der faktisk meget, man må vide om praktiske forhold, og alligevel er det ofte tilfældet, der giver størst forståelse (16). Viden er også vigtig i vurderingen af, hvor et borg-anlæg eller en herregård placeres (31), og hvad der får skiftende tider til at flytte rundt på fortidsminder som den vældige Lundagårdsten (37).

Anders Ödmans verden er især det gamle Danmark øst for Øresund, Skåne, Halland og Blekinge, men hans arbejde på Helgeandsholmen i Stockholm er ikke glemt (1), ligesom der også gøres rede for de arkæologiske forhold omkring Uppsala Domkirke (21). Hans ideer er nået til slaviske ringborge og mulig parallel i Skåne (2), og de har inspireret artiklerne om jernfremstilling såvel i Vestdanmark (18) som i Sverige (20). Jernproduktion i grænseområderne i både Skåne og Halland og Småland behandles såvel teknisk som menneskeligt, og det understreges, at det trods kronens og kirkens magt og indflydelse er befolkningen selv, der behersker og udvikler teknikken (38). Det gælder også artiklen om udkantslandbrug (35) og på en måde beretningen om, hvorfor østerlenskvinderne bevarede deres herredsdragter så længe (17). Sammenhænge mellem by og udkant og kirkens styrende rolle i den komplekse udvikling behandles (13), og i det hele taget belyses flere kirkelige forhold og bygninger og deres brug. Lundagård beskrives indgående som residens med have og beboere (5). Vexjö bispedømmes oprettelse belyses ved arkæologiens hjælp, (9) og fortællingen om aristokratiske kirkebyggere i Lund i middelalderen (8), og hansestadskirkerne på skånemarkedet (12) oplyser om den svundne fortid, ligesom forholdet mellem cisterciensere og præmonstratensere i Østdanmark gør det (14). Her som i artiklen om grænselandet ved Göinge (10) gøres der rede for kro-

nens besiddelser på baggrund af Anders Anders artikel i *Scandia* i 1983, men der er udkommet litteratur om det vanskelige emne siden, og det burde have været medtaget i overvejelserne.

Det er det i den spændende artikel om Hallandslisten i Valdemars Jordebog (25). Her viser nye perspektiver på skattesystemet så store forskelle mellem Nørre og Sønder Halland, at man må tro, de to områder havde forskellig tilknytning til den danske kongemagt, og at de hver har været en enhed med forskellig identitet. Det forklarer måske, at Valdemar Sejr gør Nørre Halland til et grevskab, som forlenes til hans uægte søn Niels, der er farfar til grev Jacob, som bygger borge ved Hunehals (Hanhals) og Varberg (6). Artiklen er meget arkæologisk, og beskrivelsen af borgbyggerierne er troværdig, men man savner, at de sættes ind i den historiske sammenhæng omkring kongemordet i 1286 og dets følger. Den komplekse politiske situation i Norden på den tid er ellers grundigt behandlet i litteraturen. Her får man faktisk slet ikke at vide, hvorfor grev Jacob bygger sine borge. Sønder Halland bliver 1284 som hertugdømme forlenet til Erik, der er søn af Knud, en anden uægte søn af Valdemar Sejr, men det er en helt anden historie, der ikke har plads i denne bog.

Blandt bogens øvrige bidrag er beretning om slagmarker i Småland i kampene mellem svenske og danske (29) og myter om fortidens kampe (24), og så er der en række artikler om udgravninger og genstande eller historiske forhold, som i høj grad gør os klogere og udvider vores opfattelse af den tid, der var engang. En mærkelig mønt eller måske spænde fra Lund diskuteres (4), en række fund fra Gotland og Øland analyseres, mange af dem er lægeinstrumenter (7), et ødelagt alterskab fra 1483 rekonstrueres (22), og udgravningen af et senmiddelalderligt stenhus i Färlöv præsenteres (27). Nogle

artikler bringer os langt væk fra Skandinavien som historien om svenskerne i Amerika, hvor de bevarede sprog og traditioner meget længe i 16-1700-årene (23). Det har svenskerne også gjort efter de store udvandring i nyere tid.

Forbindelserne østpå i vikingetid og tidlig middelalder er måske tættere på Anders Ödmans arbejder. Her handler det både om genstande (32) og kalkmalerier (34), og det er som altid spændende at få set, at verden også hang sammen dengang. Brydeinstitutionen i Danmark viser sig at have rod i både trælle og tjenere (15), en grav med hesteskeletter ved Gårdslövs voldsted var en eftermiddelalderlig rækkerkule for udslidte dyr (19), og man får at vide, at motivet med den mystiske grønne mand, bladmasken, bevares fra antikken og ind i renessancen, uden at man dog er helt klar over, hvad motivet symboliserer (26). Forskellige jernnagler giver uens aftryk i skibsplanker og kan fortælle om skibsbygning, skønt de er helt borte (30), men om de blyklædte træhoveder på absidetaget på domkirken i Lund var lynafledere, kan man aldrig få at vide (33).

Foruden undersøgelserne af grev Jacobs borge er der en grundig behandling af Næsbyhoved Slot ved Odense (3). Her gennemgås udgravninger og undersøgelser mellem 1899 og 2012, og besiddelsesforholdene søges klarlagt. Var det oprindeligt et privat anlæg, eller var det hele tiden kongeligt og hvis ikke, hvornår blev stedet det så? Det kan man diskutere, men det er mærkeligt at få præsenteret det ældste voldsted som en "væbnerborg af den slags lavadelsmænd anlagde i stort tal". Det er årtier siden, man ophørte med at bruge "væbnerborg" som en type, fordi det havde vist sig, at dobbeltvoldstederne eller castrum curia anlæggene var helt funktionsbestemte og hverken knyttet til tid eller socialt lag. Det er også lidt sært, at forfatterne ikke synes at vide, at Diplomatarium Danicum er helt færdigudgivet

til 1412 med oversættelse, for der henvises til Repertoriets et par steder inden 1412.

Man kunne naturligvis gå meget mere i dybden med de forskellige bidrag til dette festskrift, hvor jeg mangler at nævne forsøget på via stednavne og arkæologiske fund at definere landskabers betydning langt tilbage i tiden. Lille Harrie er i centrum for undersøgelsen, og som forfatteren selv skriver i sit resume: "forholdene er komplekse og andre tolkninger er mulige" (36). Endelig skal artiklen om filmen *Waterworld* vise, hvorledes fremtidsskuespil er afhængige af vor nutids materielle forhold, og at film er et glimrende medie til at vise det (28). I grunden viser filmen åbenbart, at Storm P havde ret i, at det er svært at spå om fremtiden, og det er ikke gjort med at udstyre helten med gæller og svømmehud mellem tæerne. Her kunne filmskaberne have haft nytte af at sætte sig ind i Lars Larssons artikel (16) "Knowledge and knowhow in eksperimental archaeology".

En mere dybtgående gennemgang af flere artikler kunne måske have udløst flere kritiske kommentarer, men grundlæggende er hele raden af bidrag en perlerække. Måske har enkelte perler fået en lille skade hist og her, men tråden brister ikke, og Anders Ödman kan være glad og redaktionen tilfreds.

Rikke Agnete Olsen
Alrø

Inger Marie Hyldgård: *Tjærby ødekirke og kirkegård*. Museum Østjyllands Publikationer vol. 3. Aarhus 2016. 157 sider. ISBN 978-87-7124-433-5. Pris: 225 DKK.

Her er vel egentligt tale om en bagatel, dog absolut og ubetinget positivt ment. Med sine kun 157 velillustrerede sider, hvoraf de sidste 46 udgøres af litteratur-

liste og katalog, er der mest af alt tale om en stor artikel. En enkel nøgtern materialefremlæggelse der ikke, af angst for at virke uvidenskabelig, trætter sine læsere med alenlange teoretiske forziringer og indledende bonmots på fremmede sprog. Det er nærmest forfriskende og vederkvægende, og jeg vil ile med straks at takke forfatteren og Aarhus Universitetsforlag for modet.

Bogen er resultatet af en lang række mindre arkæologiske undersøgelser ved landsbyen Tjærby få kilometer øst for Randers, der blev påbegyndt i 1997 og fortsatte med kun et enkelt års afbrydelse til 2010. Det er næsten rørende at betragte oversigtsplanen med angivelse af de enkelte udgravningskampagner, og se hvorledes man nøjsomt bid for bid får totalundersøgt kirken og kirkegården. Resultatet er en af de stadigvæk få fuldt afdækkede middelalderlige ødekirkegårde, og der prales lidt med, at det er den eneste af slagsen, hvor kirken var i brug gennem hele middelalderen – underforstået, at de andre totaludgravede anlæg blev nedlagt før Reformationen.

De historiske kilder om kirken er, for at sige det mildt, begrænsede og yder ikke megen hjælp, så hvis der skal skabes yderligere viden om kirken, er det kun arkæologien, der kan bidrage. Resultaterne fra undersøgelsen viser, at der forud for kirkens opførelse var en gård fra jernalderen. Der argumenteres for, at der er tale om en storgård, på hvis toft kirken opføres, således at der er en klar relation mellem stormand og kirkebyggeri, ganske som vi kender det fra den kendte lokalitet Lisbjerg. Hvor der i Lisbjerg ingen diskussion er om karakteren af stormandsgården, er de arkæologiske spor i Tjærby mere beskedne og knap så overbevisende, men hermed være ikke sagt, at tolkningen ikke kan være rigtig. Den første kirke er af træ, hvilket er venteligt, men desværre er sporene for ødelagte til, at konstrukto-

nen lader sig nøjere beskrive. På trods af en forbløffende nidkærhed, da stenkirken rives ned, er det alligevel lykkedes for forfatteren at rekonstruere den ret lille granitkvadrekirke, der i senmiddelalderen udstyres med stytetårn og våbenhus i tegl. Næsten halvdelen af bogen er helliget de 1.224 undersøgte grave fra den kun lidt over 1.900 m² store kirkegård. Det er af udgraveren skønnet, at kun omkring 100 grave er fjernet på grund af nyere landbrugsmæssige aktiviteter, og skeletmaterialet giver derfor et sjældent komplet billede af indbyggerne i en lille østjysk landsby i middelalderen og de forandringer, der kan spores over tid. Da der kun er tale om ret basale registreringer af skeletterne, ligger der her et helt unikt materiale og venter på tidens nyere naturvidenskabelige analyser. Man må håbe på, at nogen finder midler og interesse for dette.

Jeg har ofte klaget min nød over bøger, hvor illustrationerne af den ene eller anden årsag er i for dårlig kvalitet. Det gælder ikke i denne her bog, på trods af at flere af udgravningsfotografierne må være fra en tid, hvor man endnu brugte analoge medier. Alle illustrationer er i fornem kvalitet, og der er grund til at lykønske både grafiker, forlag og trykkeri med bogens fine layout og grafik. Det kan altså lade sig gøre! En lidt mere alvorlig anke skal afslutningsvis rettes mod litteraturlisten. Som allerede flere gange tilkendegivet er det fint og rigeligt at præsentere sit arkæologiske materiale uden at puste teksten op med forskningshistorik og teoretiske diskurser, og der er ikke i sig selv noget galt med, at litteraturlisten er endog temmelig beskeden, men at en række nyere dansksprogede oversigtsartikler udelades fra listen virker nu alligevel lidt sælsomt. Hvorfor er der ingen henvisninger til Nils Engbergs mange publikationer, når han nu tilmed krediteres i brødteksten, og hvorfor henvises der ikke

til Mikael Manøe Bjerregaards artikel om ødekirker på Randersegnen, en artikel der tilmed er at finde i museets egen årbog? Her kunne man godt havde opøst sig lidt, ikke mindst af hensyn til interesserede læsere, læg som lærd. Med dette sagt hermed min varmeste anbefaling.

Lars Krants Larsen
Moesgaard Museum

Lisbeth M. Imer: *Danmarks Runesten. En fortælling.* Med fotografier af Roberto Fortuna. Nationalmuseet. København 2016. 366 sider. ISBN 978-87-02-19132-5. Pris: 350 DKK.

GELWANE – stod der med store grønne bogstaver hen over Harald Blåtands runesten i Jelling vinteren 2011, en sten som er blevet kaldt “Danmarks dåbsattest”, og som pryder alle danske pas. Det er fristende at se denne graffiti som anledningen til, at Harald og også Gorm den Gamles runesten snart efter blev lukket inde. Men en beskyttelse var påtænkt tidligere. Inden de danske nationalklenodier havnede i sine montrer, blev de imidlertid fotograferet en “kold og mørk aften” (s. 7). Her er oprindelsen til et nyt pragtværk, *Danmarks Runesten*, fyldt med stemningsfulde fotografier fra mørke aftener. Hærværket kan således hverken gøres ansvarlig for, at de to runesten i Jelling kom bag lås og glas, eller høste hæder som medansvarlig for bogen, der her skal anmeldes.

Projektet at fotografere alle Danmarks runesten om aftenen med kunstlys startede i Jelling lige som den danske runeforskning. Under renæssancen søgte de nordiske lande en glørværdig fortid, der kunne måle sig med Middelhavslanternens rigere kultur. Her oppe fandtes ikke klassiske templer eller akvædukter, men derimod dysser, jættestuer, gravhøje og runesten. Netop runesten som monumenter

med tekster var blandt de allerførste at blive undersøgt. I 1586 lod således Frederik 2.'s lensmand Casper Markdanner "opgrave" Haralds store runesten, og en tavle blev opsat, som tolkede indskriften. Og i 1591 tog statholderen Henrik Rantzau initiativ til et kobberstik, som viste monumenterne i Jelling.

Udforskning af runesten fortsatte de følgende århundreder med ambitiøse værker af frem for alt Ole Worm, Ludvig F. A. Wimmer med tegninger af Magnus Pedersen, Lis Jacobsen og Erik Moltke. Standardværket med en detaljeret præsentation og analyse er Jacobsen og Moltkes *Danmarks Runeindskrifter* (1941-42), der består af et tekstbind og et atlasbind. Efterfølgende præsenterede Moltke også en egen diskuterende oversigt, *Runerne i Danmark og deres oprindelse* (1976; engelsk udgave 1985), og der er blevet etableret en nyttig database runer.ku.dk. Alligevel, en aktuel oversigt behøves, for de gamle værker er vanskelige at få fat i eller dyre at anskaffe antikvarisk, nye runeindskrifter dukker op af og til, endelig er litteraturen om runer uoverskuelig for en ikke-runolog og dertil stadig voksende.

Danmarks Runesten har en forfatter og en fotograf, begge tilknyttet Nationalmuseet, som bør nævnes på lige fod. Forfatteren Lisbeth M. Imer er runolog og hendes ph.d.-afhandling *Runer og runeindskrifter* (2007) er publiceret med titlen "Jernalderens runeindskrifter i Norden" i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 2013 (tekst) og 2014 (katalog). Robert Fortuna har som arkitekturfotograf bidraget til *Danmarks Kirker* og et stort antal andre bøger. Sammen har de således gode forudsætninger for at tilvejebringe en aktuel oversigt.

Danmarks Runesten er en velskrevet og rigt illustreret bog i et halvstort format, som tillader farvefotografiernes kvaliteter at komme til sin ret. En præsentation af et udvalg af de ca. 260 danske runesten i

det gamle Danmark (inklusive Sydslesvig, Skåne, Halland og Blekinge) væves sammen med en skildring af hovedlinjerne i samfundets udvikling. For runestenene må tolkes i lyset af sin samtid – og samtiden i lyset af også runestenene som kilder.

Bogen indeholder et forord efterfulgt af 19 kapitler af meget varieret længde, afsluttende en fortegnelse over den vigtigste litteratur, fortegnelse over illustrationer af andre end Fortuna samt et register. Fortællingen kommer omkring mange emner i et kronologisk fremadrettet forløb, som det fremgår af titlerne på de enkelte kapitler: Danmarkshistorie hugget i granit, Vikingetidens sprog, Runeskriften (ikke medtaget i indholdsfortegnelsen), At riste og at råde – skriftkyndigheden, Runeristerne, At læse en runesten, Farve, At riste en runesten, Forskningen i runesten, Datering af runesten, Det begyndte i Blekinge, Skikken tager form – 700-tallets runesten, Gådefulde tekster – 800-tallets runesten, Stormænd og kongeslægter – 900-tallets runesten, Krig og handel – runesten i tiden 970-1020, "Gud hjælpe hans sjæl vel" – de yngste runesten i Danmark, Navneskik, Runesten til alla tider – og Bevaring af runesten. Mest omfattende er kapitlerne om runesten i 900-tallet og perioden 970-1020, eftersom flest blev rejst i dette tidsrum.

Fortællingen om Danmarks runesten kommer, som det fremgår, omkring mange emner. Undervejs i en lærerig læsning har jeg noteret iagttagelser om runernes forbillede i Romerrigets latin, forekomsten på smykker, våben og værktøj i romersk jernalder, de mere end 200 navne som optræder på runestenene, runealfabetet *futharkens* udvikling fra 24 tegn til 16 måske under påvirkning af Karolingerrigets minuskler, måden at læse nedefra og op og så ned igen eller rundt langs kanten, spor af bemaling, Harald Blåtands kristning af Danmark sammenholdt med udviklingen i Det tysk-romerske Rige

962, Polen 966 og Kiev 988, betragtninger om titler og navneskik med allitterationer og variationer i slægten, at Ravnunge-Tue, som rejste en sten i Læborg efter Thyra, sin dronning”, ikke kan have været Thyras første mand, før kong Gorm, for “drottning” var en titel for en overordnet kvinde, videre hvordan de første runesten var knyttet til gravhøje og gravpladser, senere til veje, vadesteder og broer, sidst til gravpladser og kirker, om den fortsatte brug af runer, indsamling af runesten til hovedstaden, til slotte og museer, ødelæggelsen af runesten ved Københavns brand 1728, genopdagelsen af runesten, senest et fund fra Ydby i 2016, at flere runesten kan forventes at dukke op – og så vandaliseringen og beskyttelsen i Jelling.

En anden læser havde selvfølgelig lagt mærke til andet. Men her skal nu fokuseres på et udvalg af emner eller snarere spørgsmål, nemlig runesten som overrasker, Harald Blåtands runesten som en innovation, Bornholms mange runesten, betegnelsen stormænd, senere genbrug af runesten samt bogens afgrænsning og karakter.

Runer begynder at anvendes i yngre romersk jernalder i Norden – i Danmark især på genstande, men i Norge også på runesten (jfr. Imer i *Aarbøger* 2013 s. 154, kort 1). Det er tydeligt, at det forbløffer Imer, at de ældste runesten ikke dukker op i Danmark (s. 103, 108). Og når skikken at rejse runesten kommer til det danske område så sent som i 600-700-tallet, er det til Blekinge med Björketorp-stenen som et pragtfuldt eksempel (s. 103ff); både Blekinge og Bornholm blev for øvrigt næppe en del af det danske rige før end omkring 1100. Danmark var altså ikke innovationscentret for at hugge runer i granit, selv om den allerstørste sten, Harald Blåtands Jellingsten, senere blev skabt her. Forbløffelsen eller det uventede (selv om det ikke er en ny opdagelse) aktualiserer spørgsmålet om, hvorfor man overhovedet rejste runesten?

Forbløffelsen kan enten betyde, at indskrifter på stenblokke ikke var et førstehåndsvalg i samtiden – eller at både det gamle og det nuværende Danmark ikke var så centralt placeret, som man tilsyneladende gerne vil tro. Spørgsmålet om, hvorfor runesten blev rejst, leder således videre til mere almene spørgsmål om erindringskultur under jernalder, vikingetid og tidlig middelalder, hvor runestene kun var et muligt medium blandt flere.

På samme måde forbløffer det i bogen, at historisk kendte navne på tidlige konger ikke genfindes på runestene – og omvendt at navne på runestene sjældent genfindes i de skriftlige kilder (s. 131, 148). Der savnes også runesten ved arkæologisk undersøgte centralpladser som Tissø og Lejre (s. 126, 338) samt ved de fleste trelleborge; fra Ribe kendes kun en runesten, fra Hedeby to (s. 187). Dette er en klassisk historisk-arkæologisk problematik, hvor der forventes en korrelation mellem de skriftlige kilder og de materielle levn. Når det ikke umiddelbart er tilfældet, kan man presse identifikationen af de nævnte navne, ty til (bort)forklaringer om flyttede eller forsvundne runesten – eller acceptere, at kilderne taler forskellige sprog, der kan komplettere eller konfrontere hinanden.

Harald Blåtands runesten i Jelling er blevet opfattet som en katalysator (s. 187) eller et forbillede for det efterfølgende boom af runesten i Norden. Måske markerede Harald Blåtands runesten ved kongsgården i Jelling en innovation i måden at erindre. Hele Jelling-komplekset med sin geometri, gigantisk skibssætning, runesten, gravhøje, haller og palisade, kombinerede velkendte elementer på en ny måde. Og skikken med runesten bredte sig ud over Danmark og senere Sverige, hvor sidstnævnte kvantitativt vandt konkurrencen med langt det største antal. Men som Imer noterer, så var det

efterfølgende kun et fåtal, som faktisk omtalte kristningen, yderst få fik billeder, og traditionen at hugge runerne i vandrette bånd som i en bog er kun kendt fra Malt (delvist) og Jelling (s. 62ff, 189). At Haralds Jellingsten skulle have været en model er således diskutabelt.

Der er gennem årene fremsat forskellige tolkninger for at forklare boomet af runesten i 900- og ind i 1000-tallet (jfr. s. 187ff). *Danmarks Runesten* har en henvisning i litteraturlisten til Klavs Randsborgs inspirerende, men kontroversielle bog *The Viking Age of Denmark* (1980), hvilket er usædvanligt for arkæologiske oversigtsværker vest for Øresund. Hos Randsborg blev runestenerne sammen med grave og sølvskatte tolket ind i en proces, hvor Jellingdynastiet ekspanderede deres rige fra Midt- og Sydjylland mod nord og øst.

Imer konstaterer, at runesten tilhørende 900-tallet geografisk sammenfalder med områder, hvor der kendes kammergrave (s. 134f), men er ellers forsigtig i sine egne tolkninger. Flere muligheder omtales, og runesten tolkes bredt som en "måde at fastholde eller manifestere magten" i urolige perioder (s. 190), en måde "at markere sig på" (s. 331). Men hvorfor er der da så relativt mange og sene runesten på Bornholm, nemlig omkring 40? Og flere kan det blive, da adskillige endnu må gemme sig i de romanske kirkers murværk. Det er her uundvigeligt at notere, at Bornholm blev senere kristnet og integreret i riget end andre landsdele, og uroligt har det nok været, ja. Men samtidigt er der få runesten i Blekinge, som fulgte samme sene udvikling, så stenene forvirrer. Der sker noget i erindringskulturen i overgangen fra et socialt og religiøst system til et andet, som sender stenhuggerne på arbejde, men ikke altid.

Som så mange andre skandinaviske bøger om jernalderen og vikingetiden vrimer *Danmarks Runesten* med stormænd, stormandslægter og stormandsmiljøer.

Hvorfor? Det er vanskeligt at forstå, at netop dette begreb fortsat vælges, når halvdelen af befolkningen var kvinder dengang som nu, og også kvinder kunne være aktive og "store". Det fremgår af bogen selv, at runesten blev rejst efter kvinder – og kvinder kunne rejse runesten. I Sønder Vissing lod Tove gøre *kuml* efter sin moder (s. 92f). Ved Hedeby gjorde Asfrid *kumler* efter sin søn kong Sigtryg (s. 154f). Kong Gorm den Gamle satte i Jelling en sten efter sin kone Thyra (s. 162f). Og der er flere eksempler.

Runesten blev genbrugt i nye sammenhænge allerede kort tid efter, at de blev rejst, lige som de blev genbrugt langt senere. Mange findes i dag ved eller i kirker, hvilket Imer mener kan have været en både symbolsk og praktisk brug (s. 331f). Det skulle således ikke være nogen tilfældighed, når runesten blev placeret i indgangen til kirken som i Bjerring (s. 266f). Og hun ser en i princip kontinuerlig brug af runer op gennem middelalderen og ind i renessancen. Runestenen i Norra Åsum, der beretter, at ærkebiskop Absalon og Esbern Mule lod opføre kirken, tolkes ind i en historisk tendens i Valdemartiden (s. 329f). Spørgsmålet er, om ikke også 1500-tallets brug af runer (jfr. s. 336f) er et af flere udtryk for renessancens historiske tilbageblik? Bogens omslag er for øvrigt prydet med en runesten, som er blevet flyttet og genbrugt, nemlig Øster Løgum-stenen, også kaldet Hærulv-stenen efter indskriften. Runestenen blev flyttet fra Hærvejen til Potsdam i Tyskland som krigsbytte i 1864, men kom tilbage til sin oprindelige plads i 1951 (forsiden og s. 100f).

Hvor Jacobsen og Moltkes *Danmarks Runeindskrifter* ligesom Moltkes *Runerne i Danmark og deres oprindelse* præsenterede alle runeindskrifter uanset materiale, har Imer og Fortuna valgt runer hugget i sten. En anden afgrænsning havde været mulig, men valget af netop runesten skaber en

meningsfuld helhed i værket. Derimod havde det været nyttigt, også for andre end specialisterne, hvis der havde været et kortfattet katalog eller en oversigt som bagest i Moltkes bog. For vil man vide mere eller lære alle indskrifter på runesten at kende, tvinges man nu videre til enten databasen eller Jacobsen og Moltkes værk.

Nu nogle detaljer: Nej, runestenen Lund 1, også kaldt Lundagårdsstenen eller Helgonastenen, er ikke "næsten 4 meter" høj (s. 229), men ikke mindre end ca 4,6 m. De næsten 4 m er sikkert en afrunding af de "396 cm", som blev præsenteret i *Danmarks Runeindskrifter* (Text, sp. 362). Men de 396 cm må være målt, dengang stenen stod nedgravet i toppen af Runstenskullen, et mindesmærke udformet som en gravhøj foran Lunds universitet; den nederste del af stenen har altså været skjult. Siden 1957 står stenen i hele sin længde i indgangen til Universitetsbiblioteket, og jeg har selv været fremme med en tommestok. Lund 1 er således endnu mere imponerende end forventet.

Og nej, der blev ikke opført "godt 2000 danske stenkirker" i løbet af 11- og 1200-tallet (s. 287). De 2000 gælder det nuværende Danmark. Vil man skrive om det gamle Danmark bliver antallet næsten 2400!

Litteraturlisten repræsenterer et udvalg, men jeg savner dog en henvisning til Imers egen ph.d.-afhandling samt til Mats G. Larssons udmærkede *Kensington 1898. Runfyndet som gäckade världen* (2012).

Siden forskningen begyndte i 1500-tallet, er metoder for at afbilde runestene blevet udviklet – kobberstik, tegninger, sort-hvide fotografier, hvor runeindskriften kan være opmalet, farvefotografier som her ved aftenstid med kunstlys. Fotografiernes kvalitet er høj, alligevel kan det undre, at man ikke tog chancen også at scanne stenene, så man kan arbejde videre med dem i 3D. Nå, det bliver vel næste

gang – eller med en helt ny og endnu ukendt metode.

Bogens layout er flot, teksten behagelig at læse og billederne fine at kigge på. Men det bliver meget med at bladre frem og tilbage for at finde de relevante fotografier, som ikke er nummererede, og med enkelte undtagelser findes heller ingen figurhenvisninger. Oftest er fotografiet placeret i umiddelbar nærhed af omtalen i teksten, altså på samme opslag, men andre gange må man lede – eksempelvis Hunnestsads Hyrrokkin omtalt s. 272f og vist s. 278, Sandby 3 omtalt s. 288 og vist s. 293. Fotografier og figurtekster er dertil forbundet med hjælp af et hjemmelavet system med små pile. Dette kunne have været enklere.

Danmarks Runesten har en sober tekst, som sagligt redegør for fakta og tolkninger. Kun ved Øster Marie Kirke på Bornholm rives forfatteren med i en figurtekst og nærmer sig fotografiernes suggestive billeder: "Den gamle kirkeruin i Østermarie emmer af mystik." (s. 298f). Nja, i dagslys er det en restaureret middelalderruin med runesten og gravsteder ind til en græsselig nyromansk kirke fra 1891; intet mystisk der.

Afsluttende, *Danmarks Runesten* er en fornøjelse at både læse og se, fyldt med kundskab og oplevelser. Bogen begejstrer og kan varmt anbefales. Og så får man lyst til at begive sig ud og selv besøge runestene på deres plads, uanset tidspunkt på døgnet.

Jes Wienberg
Historisk arkeologi
Institutionen för Arkeologi
och Antikens historia
Lunds universitet

Ole Thirup Kastholm, Naomi Pinholt, Laura Maria Schütze, Kristoffer Buck Pedersen og Inge Christiansen (red.): *Gefjon – arkæologi og nyere tid*. Aarhus 2016. 214 sider. ISBN 978-87-7184-008-9. Pris: 250 DKK.

Baggrunden for dette nye videnskabelige tidsskrift er Forskningsstrategi for Kulturministeriets område fra 2009 med krav til museernes forskning. En af udfordringerne i den forbindelse var, at der ikke syntes at være tilstrækkelige muligheder for publicering af den forventede forskning fra museerne. Derfor kontaktede Frank Birkebæk, ROMU, i 2013 Keld Møller Hansen, Museum Sydøstdanmark, med tanken om et nyt tidsskrift. Det to museer fik projektet finansieret og nedsatte en redaktion, der skulle dække både arkæologi og nyere tid. I 2016 kunne man så præsentere det første nummer af tidsskriftet, der udgives i samarbejde med Aarhus Universitetsforlag.

Med undertitlen “arkæologi og nyere tid” understreges museernes to største arbejdsområder. Redaktionen opfordrer til, at de to områder lader sig inspirere af hinandens metoder, ligesom andre emner som f.eks. religion, sociologi og museologi kan komme på tale. Artiklerne er fagfællebedømte, og det er planen, at tidsskriftet skal udkomme én gang årligt. Det er åbent for alle forskere inden for de nævnte fagområder, og i det første nummer finder man forfattere fra 12 forskellige institutioner.

Der præsenteres syv artikler og en kommentar. Den første artikel “Tilbage til Holmegård Mose” fokuserer på de metodiske valg, når man vil finde genstande og bopladser fra ældre stenalder. “Jernudvinding fra Stude” drejer sig om jernudvindingsovne, deres placering og selve udvindingsprocessen. I artiklen “14C-daterede hustomter ved Roskilde Fjord” fremlægges nye dateringer med henblik

på at skaffe bedre rammer for bopladsstudier på Sjælland.

”Nyere historisk arkæologi” omhandler denne forsknings nuværende situation i Danmark. Fra nyere tid finder man en undersøgelse af “Smugleri i Det Sydfynske Øhav”, der underkastes en kulturhistorisk analyse. Et studium af Illustreret Familiejournal fra årene 1880-1904 har titlen “Mit Alt, i Fryd og Smerte!” Det drejer sig om visualisering af døden og de efterladte. Endelig er der fra nyere tid en artikel om “Huguenotter i Fredericia 1720-1855”, hvor man kan læse om denne gruppes netværk og bosætningsmønster i byen.

Skriftet rundes af kommentaren “Samlinger og perspektivering på kulturhistoriske museer.” Her påpeges det, at den største trussel mod museernes samlinger er glemsel.

Redaktionen har lagt stor vægt på det grafiske udtryk, og de enkelte artikler indledes med et flot foto, hvorunder der er et engelsk abstract. Artiklerne er godt illustrerede med både fotos, kortmateriale, diagrammer og tegninger. Afslutningsvis er der, ud over litteraturliste, en kort præsentation af forfatterne. Alt i alt er der således tale om et indbydende tidsskrift, der nu har set dagens lys.

Den store spredning i emner og tid, der kommer til udtryk gennem artiklerne, afspejler jo de kulturhistoriske museers arbejdsområder, men her kan måske være et problem med at tiltrække forfattere. Når der er tale om et tidsskrift, der satser på at være landsdækkende, vil nogle måske hellere levere deres artikler til et skrift, der koncentrerer sig om enten arkæologi eller historie. Det vil tiden vise, og man kan kun ønske redaktionen held og lykke med Gefjon. Det er et flot initiativ.

Jens Jeppesen
Moesgaard Museum

Hans Krongaard Kristensen og Bjørn Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen.*

Dansk Center for Byhistorie. Aarhus
2016. 560 sider. ISBN 978-87-7124-906-4. Pris: 500 DKK.

Det är en mäktig volym, som medeltidsarkeologen Hans Krongaard Kristensen och historikern Bjørn Poulsen presenterar om Danmarks städer under medeltiden. Den är i stort format med mer än 550 sidor, mycket väl illustrerad. Den behandlar ett centralt område för kunskapen om den skandinaviska medeltida urbaniseringen. Det är med stor förväntan man sätter sig och läser boken. Boken är så rik på uppgifter och material att det inte är helt enkelt att välja vad som man skall behandla i boken. Därför kommer jag, förutom en allmän översikt, koncentrera mig på några avsnitt, som jag finner särskilt viktiga att diskutera.

Uppläggningsen av boken är traditionell men tydlig. Den är uppbyggd kronologiskt med avsnitt om den äldsta tiden ca 500-1000, den tidiga medeltidens nya städer 1000-1150, högmedeltidens expansion 1150-1350 och senmedeltiden 1350-1550. Därtill kommer att boken inleds med ett mera generellt och principiellt avsnitt och avslutas med ett kapitel, där trådarna från boken dras samman. De kronologiska huvudkapitlen utgörs av detaljrika genomgångar av utvecklingen av städerna men också grundliga redovisningar av städernas lokalisering i landskapet och deras fysiska disponering, administrativa organisation, borgerskapets sammansättning, stadens ekonomiska verksamhet, handelsmän, hantverkare och mycket annat. Ibland kanske gränserna vidgas så att det blir mera allmän dansk historia än stads-historia. Men det är en guldgruva att söka i, inte enbart för dem som är engagerade i stadsarkeologi och stadshistoria. Författarna har med sina olika bakgrunder på ett utmärkt sätt integrerat sina respektive fackområden med varandra.

Arbete innefattar alla de städer som tillkom inom det medeltida danska rikets gränser. Det gläder mig i hög grad att också städerna i Skåne, Halland och Blekinge har inkluderats i framställningen. Tyvärr har man i äldre skrifter alltför ofta begränsat sig till dagens nationsgränser och uteslutit dessa landskap. Vikten av att göra som författarna gör i denna bok ju tydligt av Lunds roll i de äldre perioderna och Malmös betydelse under senmedeltid för danska riket.

I några inledande avsnitt diskuterar stadsdefinitioner och karakteristika för de medeltida städerna. Man ser de medeltida städerna som utgående från handelsemporier som Ribe, Birka i Sverige, Kaupang i Norge, men tycks i det sammanhanget utelämnat platser som Gudme och Uppåkra. Kopplingen till äldre kungsgårdar nämns framför allt då "kongeleiv" nämns, men ges inte en egentlig roll när man söker efter de medeltida städernas ursprung. Det är man i och för sig inte ensamma om. Det gäller också en internationell diskussion, där marknadsorterna ofta inte räknas in i urbaniseringen.

Jag menar, att det finns all anledning att diskutera om inte dessa storgårdars funktioner, låt vara i en annan tid, delvis är desamma som senare städernas, men att kontext, organisation, bredd, komplexitet och fysisk organisation är annorlunda. Men de bör enligt min mening kunna tolkas som en del av en mera generell urbanisering. Det innebär också att man under perioden 500-700 och fram till 1000-talet eller t o m senare kan räkna med två linjer när det gäller urbaniseringen, som sedan smälter samman i de medeltida städerna. När författarna säger att man vill behandla de medeltida städerna från 500 och framåt borde man i varje fall enligt det här synsättet mera utförligt ha behandlat storgårdarna som tidiga centralorter med urbana funktioner.

I slutorden noteras förvisso att det i botten på stadshierarkien också fanns en gråzon av centrala orter, som i en norsk skrift med en förträfflig term har kallats en "urban underskog". Dessa hade ofta också urbana funktioner med handel och hantverk. Jag förstår om författarna inte kunde rymma dessa orter i sin framställning. Men denna typ av platser borde uppmärksammas mera än vad som gjorts hittills och som en del av det större begreppet urbanisering. Det är från denna "underskog" som inte så få av de medeltida städerna utvecklas, medan många, kanske de flesta, stannar kvar i "underskogen". Hur detta urval sker vore värt en egen undersökning.

Det är i alla fall uppenbart att begreppet urbanisering täcker en vidare verklighet än den grupp som vi betecknar som medeltida städer. Dessa är en del av en bredare utveckling, men som ändå kan definieras som en särskild grupp, grundläggande genom sin särskilda rättsliga ställning genom privilegier, stadslagar etc. men också genom sin fysiska utformning, sociala sammansättning etc.

Jag hävdar alltså att den medeltida urbaniseringens historia enligt är bredare än de medeltida städernas historia. Den diskussionen finns knappast i den här boken.

Något som jag finner särskilt viktigt i boken är att senmedeltidens urbanisering presenteras utförligt. I många historiker, kortare och längre, har senmedeltidens städer ofta presenterats på ett ganska översiktligt sätt och gett intryck av att den senare delen av medeltiden, i varje fall när det gäller städer, är föga intressant. I den här boken får man en djupgående redovisning av det senmedeltida materialet. Genom den tematiska uppläggnings presenteras ofta en intressant generaliserad bild utan att variationen och olikheterna mellan städerna tappas bort.

Ett avsnitt jag särskilt fäst mig vid i det senmedeltida kapitlet är det som behand-

lar hantverket. Författarna presenterar här en bild av hur hantverket under senmedeltiden utvecklas och förfinas inte minst organisatoriskt men också genom en större specialisering. Den bilden har man knappast sett samlat tidigare. Det ger en aspekt av senmedeltiden som en period, där urbaniseringen utvecklas, inte så mycket genom tillkomsten av nya städer som av en intern utveckling av det befintliga stadsväsendet (men naturligtvis inkluderande de nytilkommande städerna). Avsnittet om de senmedeltida städerna blir på detta sätt kanske det mest nydanande i den här boken. Här läggs en ny plattform för fortsatta studier av de den senmedeltida urbaniseringen och dess yttringar.

De internationella jämförelserna blir inte många i boken. Det är förklarligt med tanke på bokens inriktning. Men skriften visar definitivt att nästa steg bör bli att tydligare sätta in den nordiska utvecklingen i ett större perspektiv. I Århus har man ju startat ett sådant projekt, vars resultat vi ser fram emot. Urbaniseringen är i hög grad en internationell rörelse där det skandinaviska materialet kan bli en del i en djupare diskussion om själva bevelsgrunderna för denna utveckling.

Till bokens förtjänster hör en god och översiktlig layout med ett fint illustrationsmaterial som utgörs av kartor, planer, historiska bilder och fotografier. Den enda invändningen jag har gäller planerna. De saknar ofta skala. När man ska jämföra olika städer är storleken av betydelse som författarna själva diskuterar. För att kunna jämföra stadsplanerna med varandra krävs att den verkliga skalan anges på ett eller annat sätt.

Det är ingen tvekan om att boken blir ett oundgängligt verktyg när man vill arbeta vidare med den medeltida urbaniseringsproblematiken. Och det gäller definitivt inte endast dansk forskning men också urban forskning överhuvudtaget.

Men den ger rimligen mycket också till den som vill skaffa sig en bakgrund till den senare urbaniseringshistorien.

Hans Andersson
Institutionen för arkeologi
och antikens historia
Lunds universitet

Hans Krongaard Kristensen: *Tvilum Kloster*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 96. Højbjerg 2017. 144 sider. ISBN 978-87-93423-08-4. Pris: 220 DKK.

Hans Krongaard Kristensen, nu 70 år og lektor emeritus på Afdelingen for Arkæologi ved Aarhus Universitet, hviler bestemt ikke på laurbærrene. Siden han trak sig tilbage fra den daglige undervisning, formelig vælter det ud med bøger fra hans hånd, heraf flere i kæmpeformat. Nævnes kan den mægtige bog om *Klostre i det middelalderlige Danmark* og den ikke mindre imponerende *Danmarks byer i middelalderen* skrevet i samarbejde med Bjørn Poulsen, begge et par ordentlige moppedrenge på henholdsvis 500 og 560 sider. De kan begge betragtes som *Stand der Forschung*, og studerende må nok i en rum tid fremover belave sig på, at de på den ene eller anden måde er nødsaget til at forholde sig til disse værker. Sideløbende hermed har Hans Krongaard Kristensen nærmest påbegyndt sin egen bogserie i form af en række monografier over de mange klostre, han i tidens løb har udgravet. Udgravningerne er vist alle uden undtagelse udført som uddannelsesgravninger for de unge studerende på middelalderarkæologi, bl.a. undertegnede der var med på tredje kampagne i Tvilum i 1992. Udgravningen var den direkte årsag til, at jeg fortsatte på studiet, så det er ikke så lidt, Krongaard Kristensen har på samvittigheden. Første bog var om *Franciskanerklostret i Horsens* fra 2016, nu foreligger så bogen om *Tvilum*

Kloster fra 2017, og pålidelige rygter mener at vide, at bogen om birgittinerklostret i Mariager snart vil udkomme. Det kan vel kun være et spørgsmål om tid, inden der foreligger et værk om klostret i Øm, nok en lokalitet som er udgravet med hjælp fra mange årgange på middelalderarkæologi.

Augustinerklostret i Tvilum, der bliver stiftet i 1240'erne, bliver som så mange andre klostre og religiøse stiftelser nedlagt ved Reformationen. Klosterkirken omdannes til sognekirke, og de mange klosterbygninger bliver nedrevet. Hvor før de grundmurede teglstensbygninger, der udgjorde den lukkede klostergård var placeret, breder sig nu en kirkegård, således som det desværre ses mange steder. Det er temmelig uheldigt. Aktive kirkegårde oven på middelalderlige monumenter er ikke den bedste garant for bevaring, hverken af murværk, middelalderlige begravelser eller kulturlag, der efter kort tid som kirkegård er hullet som en ost. Udgravningskampagnerne i Tvilum fra 1990-93 kan derfor betragtes som nødudgravninger i klassisk forstand, hvor det handler om at få så mange oplysninger ud af anlægget som muligt, før det endegyldigt forsvinder. Udgravningerne er selvsagt udsat for mangfoldige begrænsninger, idet det kun er muligt at grave enten uden for kirkegården eller på kirkegårdens gange og friarealer. Det er derfor noget af et puslespil at få de mange småfelter til at indgå i en meningsfuld helhed.

Der lægges ud med et par indledende kapitler om augustinerordenen og dens klostre i Danmark efterfulgt af lidt generelt om Tvilum Kloster holdt op mod de øvrige kendte anlæg og klostrets placering i landskabet. Herefter følger bogens største kapitel med en minutøs gennemgang af de 26 små udgravningsfelter plus omtale af et par ældre undersøgelser: En udgravning i kirken forestået af Nationalmuseet og en udgravning ved landevejen

udført af Silkeborg Museum (der i dag naturligvis har skiftet navn til Museum Silkeborg – det er så moderne). Kapitlet er ikke det mest læsevenlige og er absolut mest for den stærkt arkæologisk interesserede, men kan kun vanskeligt undværes. Da de mange udgravningsfelter naturligvis måtte blive ganske små, “og da resultaterne herfra ikke helt kan tolkes entydigt, forekommer det væsentligt at give en fyldig fremstilling af de fænomener, som blev påvist i de forskellige felter, og hvordan de er blevet tolket” (s. 31). Heri kan man ikke være uenig, og skulle man trættes af gennemgangen, kan man blot stole på forfatterens tolkninger og springe kapitlet over. Herefter følger kapitler om kirken, klosterbygningerne og de tekniske anlæg afsluttende med et mindre kapitel om det arkæologiske genstandsmateriale.

Hvis man har læst bogen om franciskanklostret i Horsens, vil man af ovenstående kunne se, at bogen om Tvilum er en Krongaard *classic*. Sproget er, som det er kendetegnende for alle de ovenfor nævnte bøger, særdeles flydende og letlæst, og det er en sand fornøjelse at fordybe sig i den meget velillustrerede bog, hvor hovedparten af de mange fotografier selvfølgelig er taget af forfatteren selv. Der er tale om en grundig og troværdig beskrivelse og rekonstruktion af et augustinerkloster. Men der er også tale om en fremstilling, hvor det er bygningsmassen, der er i centrum, et forhold der i øvrigt også gælder for alle Krongaard Kristensens øvrige bøger om klostre. Som illustrativt eksempel kan henvises til bogens kapitler om håndværksrelaterede emner og genstandsmaterialet. Hvor teglproduktion, mørteltilvirkning, jernbearbejdning og bygningssten får ikke mindre end 10 fulde sider, bliver keramikken afviklet på sølle 40 linjer.

Hvis man er interesseret i at vide, hvorfor mennesker vælger at leve et liv helliget kontemplation og bøn for verdens frelse, leder man forgæves, ligesom der ikke

bruges megen spalteplass på analyser af det almindelige arkæologiske genstandsmateriale. Med dette materiale kunne der ellers åbnes op for en diskussion om klostrets dybere rolle i det middelalderlige samfund; både det fysiske og det mere åndelige landskab så at sige. Forfatteren stiller os dog på intet tidspunkt dette i udsigt og skal derfor heller ikke lastes for ikke at skrive om disse forhold, men det føles unægtelig som om, det kun er den ene side af medaljen, der er beskrevet. Så selv om Hans Krongaard Kristensen har sat et meget solidt aftryk på klosterforskningen, er der fortsat masser af plads til folk, der kunne tænke sig at belyse de andre sider af klostervæsenet. Når disse linjer trykkes, er det sikkert lige op over med bogen om klostret i Mariager. Jeg glæder mig allerede.

Lars Krants Larsen
Moesgaard Museum

Jette Linaa: *Urban Consumption. Tracing urbanity in the archaeological record of Aarhus c. AD 800-1800.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 94. Højbjerg 2016. ISBN 978-87-93423-06-0. Pris: 250 DKK.

Det finns för tillfället en uttaland strävan att prova mer eller mindre nya arkeologiska perspektiv på städer, något som kommit till uttryck genom en lång rad intressanta arbeten och publikationer från alla de nordiska länderna, nu senast Jette Linaas studie av konsumtionsmönster i Aarhus. Vad som förefaller framstå som ett gemensamt drag i senare arbeten är undersökningar av i vilka omfattningar tidigare forsknings dominerande externa kategoriseringar och de facto juridiskt-administrativa kriterier kan utökas med “interna” och performativa rumsligt-sociala definitioner genom att prova olika aspekter av städer som sociala konstruktioner.

Detta är något som i hög grad gäller även denna bok. Enligt presentationen har Aarhus arkeologi inte fått den uppmärksamhet som stadens betydelse genom historien förtjänar, något som man i och för sig kanske inte är ensamma om, men som här definitivt får ett lyft genom en teoretiskt, metodiskt och empiriskt gedigen studie som säkerligen kommer att bli ett standardverk framöver. Fynden från ett antal arkeologiska undersökningar, framför allt keramik, utgör grunden för en undersökning och diskussion kring konstitueringen av en urban kultur, Aarhusbornas kontakter och nätverk i olika rumslig skala, socioekonomiska variationer, migration och möten utifrån analyser av konsumtionsmönster som, föränderliga, specifika sociala praktiker.

Arbetets målsättning är att "komma förbi" ett fokus på staden, i det här fallet Aarhus, som enkom strukturer och institutioner, eller med Jette Linaas ord, tegel och kalkbruk, och söka anlägga ett perspektiv närmare den handlande människan och att samtidigt "aktivera" det arkeologiska materialet, främst keramik från 15 undersökningar i staden och 7 i landsbyar i omgivningen. Utgångspunkten är att studera konsumtionsmönster och dess förändringar som en aspekt av iscensättningen av urban kultur, habitus. Valet att studera konsumtion i ett långtidsperspektiv grundas i *bas* – konsumtion som en grundläggande uppsättning praktiker rörande (i det här fallet) mat och dryck – *bevarande* – keramik utgör som regel den största artefaktgruppen vid undersökningar av boplatser och tätorter, samt *betydelse*, konsumtion ses som förkroppsligande och mediering av, vad som ytterst kan förstås som, ideologi (i vid bemärkelse).

Boken är disponerad i sex huvudkapitel och har en generös katalogdel över keramiska form- och godstyper. Det kan vara på sin plats att inledningsvis berömma de rikliga bilderna och illustrationerna. In-

ledningskapitlet utgörs utöver av de redan nämnda målsättningarna, en genomgång av studiens utgångspunkter i samtida forskningsdiskussion kring synen på, och förståelsen av, städer som praktiker och performativitet, urban konsumtion samt frågeställningar. Stycket om "inspirationskällor" ger en synnerligen god översikt över nyare forskning (och forskningshistorik) rörande såväl konsumtions- som keramikstudier med tillhörande diskussion kring förtjänster och begränsningar. De teoretiska utgångspunkterna utgörs dels av strukturalistisk handlingsteori där Jette Linaa redan i tidigare arbeten gjort Pierre Bourdieus modeller av *habitus* och distinktiva praktiker arkeologiskt operativa, i det här fallet med tillägg av något senare teoribildningar rörande materialitet hämtat från Aktör-Nätverks Teorier i Latours efterföljd, och, inspirerad av Axel Christophersens artikel om "Performative Cities" i *Archaeological Dialogues*, arbeten av Shove, Pantzar och Wilson. De senare har, i korthet, formulerat sociala praktiker som innefattande de tre elementen "materialitet", "betydelse" och "kunskaper/kompetenser", vilka diskuteras och problematiseras av Jette Linaa utifrån de uppställda frågorna, så att mönster av praktiker konstitueras då dessa tre element sammanflätas genom handling, gestaltning och materialisering. Medan materialiteten kan vara stabil är de praktiker vari de ingår mera föränderliga. Jette Linaa pekar på introduktionen av nya element (materialitet, betydelse eller kunskaper) som faktorer för förändring. I diskussionen kring kulturella förändringar refererar hon till lämpligheten i att betrakta dem som sammanflätningar (*entanglement*) för att analytiskt hantera successiva och i viss mån flytande förändringar och för att undvika en svart-vit "antingen-eller-bild" där en praktik totalt ersätter en annan. Av detta följer dels att undersökningen diskuterar "föränd-

ringsinput” i relation till lokala, regionala och överregionala nätverk, dels att det vid varje given tidpunkt inte finns en enda urban kultur – urbanism, något som Jette Linaa återkommer till och understryker vid flera tillfällen i boken. Här ligger en av bokens stora förtjänster, då denna typ av homogenisering allt sedan 1970-talet utgjort mera marxistiskt orienterade urbanteoretikers (Lefebvre, Castells, Harvey m. fl.) kritik gentemot den äldre Chicagoskolan som formulerade det urbana som levnadsform. Linaa lyckas också, utifrån materialstudien, att visa på synkrona socio-ekonomiska variationer i staden.

Inledningskapitlet avslutas med en summering av Aarhus arkeologiska tradition, landskapet och stadstopografins översiktliga förändringar. Kapitel 2 utgör själva materialpresentationen, dess avgränsningar, metoder samt korta summeringar av de 15 + 7 undersökningarna. Urvalet har företrädesvis gjorts bland undersökningar av yngre datum med detaljerad stratigrafisk information. Redovisningarna är generöst illustrerade. Detta följs av upprättandet av en övergripande fasindelning som omfattar samtliga valda undersökningar. Jette Linaa påpekar svårigheterna förknippat med detta samt det något paradoxala i att keramiken både blir studieobjekt och (delvis) dateringsunderlag. Källkritiskt kan jag dock inte se några problem i detta (hon redogör pedagogiskt för förfarandet, och jag måste tillstå att det nog var första gången som jag förstod korrespondensanalys). Resultatet blir 8 övergripande faser som spänner över tidsrymden mellan 800- och 1800-talet, till vilka keramikens funktioner, form- och godstyper också presenteras och fyra (flytande) brytpunkter kan identifieras: introduktionen av serveringskrus under loppet av 1200-talet, invändigt glaserade kokkärl under loppet av 1400-talet följt av individuella kärl för servering och ätande (fat), samt stekpannor under 1500-talet. Till dessa kommer

sedan koppar förknippade med intagande av kaffe, thé och/eller choklad under sent 1700-tal. Detta följs av resonemang kring mynt, monetarisering, klädesplomber samt uppgifter om migration och mobilitet i syfte att diskutera nätverk och kontakter på olika rumsliga nivåer. I sin tur bildar den sammantagna bilden (av förskjutningar i nätverk och kontakter) grunden för en översiktlig framställning där de keramiska faserna kontextualiseras som 7 stadier eller sekvenser av konsumtionsmönster. Argumentation och kronologisk segmentering är presenterade med sällsynt pedagogisk klarhet.

I det avslutande kapitlet “Konklusion” närmar vi oss så själva pudelns kärna: i vilken mån kan vi arkeologiskt identifiera praktikmönster och förstå dem som performativitet, gestaltning och materialisering av urbanism (eller snarare urbanismer) som habitus? En intressant aspekt av Jette Linaas studie är att graden av “*distinction*” mellan urbana och rurala konsumtionsmönster, med viss kronologisk eftersläpning delvis suddas ut genom att konsumtionens materialitet och praktiker sprids, men återupprättas genom introduktionen av nya mönster (och element), vilka sedan sprider sig o.s.v. Här finns intressant beröringspunkter med Christina Roséns studie av Halländska byar och skäl till uppmärksamhet på regionala variationer vid framtida studier. Vidare krävs det av oss att vi har teoretiskt väl underbyggda definitioner av vad vi definierar som urbant. Eftersom detta är en personlig käpphäst finner jag det intressant att det genom boken sker en slags glidning i framställningen, som säkerligen är pedagogiskt betingad. Min egen ståndpunkt, som varken är originell eller nydanande, är att vi kanske inte borde tala om “städer” före skiftet 1100-/1200-tal. Mycket av forskningen kring den tidiga urbaniseringen har haft svårt att frigöra sig från ett, i regel implicit, teleologiskt

perspektiv, där olika former av platser i regel förklarats och förståtts utifrån senare betydelser och sammanhang. Fram tills nyligen har sådana platser som tillskrivits betydelser som steg i urbaniseringsprocesserna sällan analyserats som egna former av rumsliga representationer och praktiker inom respektive kontext med konsekvensen att de bakomliggande nätverken framstått som något statiska vilket inte bara skymmer skillnader och variationer i platsernas genes över tid utan även förändringar i kontextuella modaliteter i materialiseringsprocesser, trajektorier för förändring och betydelserna hos de skapade rummen, handelsplatser, emporier, kungliga och/eller kyrkliga administrativa stödjepunkter. Begreppet "stad", med alla dess konnotationer, har snarast blivit en konceptuell tvångströja. Jette Linaa landar i något likartade slutsatser när hon konstaterar att det finns en "remarkabel korrespondens" mellan förändringar i sociala praktiker och förändringar i gestaltningen av Aarhus: "Consequently, it makes sense to see Aarhus not as one single town with a single function, but essentially as many towns following on, one after the other, on the same site..."

För att något förenkla studiens resultat framstår Aarhus som en sekvens av, i tur och ordning, en kustnära boplats, en handelsplats (som under 900-talet omges av en ringvall), bebyggelsekontraktion och kyrkligt-administrativt centrum med viss sekundärekonomi, stad med hamn, bebyggelseexpansion och utbyggnad av hamnen, tidigmodernitetens ökade variation (av praktikelement), var och uttryckt genom skiftande praktiker och relaterade till betydelsenivåer i nätverk i olika skalnivåer, från lokala förutsättningarna till konsumtion av globala produkter så som kaffe.

Vidare väljer Jette Linaa att i viss mån betrakta rumsliga omorganiseringar som resultaten av etablerade praktiker, något som sannolikt grundas i det valda studie-

materialet. Det är emellertid möjligt att betrakta förändringarna som olika sidor av samma mynt, som förändrade rumsliga praktiker (sammanflätningen av rumsliga representationer och representationernas rum, för att tala med Lefebvre). Detta är mer av ett marginalpåpekande, Jette Linaa klargör tydligt att hon avsiktligt avhållit sig från rums- och arkitekturteoretiska diskussioner, då det hade gått långt ut-
anför studiens ramar. Det intressanta är, att vi i en studie av det medeltida Kalmar arbetat under närmast spegelvända förhållanden och fokuserat på dimensioner av rumsliga representationer på bekostnad av artefaktstudier, landar i samma slutsatser: artikuleringen av staden som idé går hand i hand med konstitueringen av en eller snarast flera urbana livsformer.

I avslutningen konstateras att studien innebär att idén om staden som homogen och präglad av en enda performativitet måste ifrågasättas, i all synnerhet då många av de praktiker som fått representera medeltida urbanism enbart innefattade en begränsad del av befolkningen, borgerskapet. (Reglerna kring burskap gör att de medeltida köpstäderna kan framstå som något av en exklusiv herrklubb.) Studien påvisar också social-topografiska variationer, något som vi faktiskt i regel haft svårt att påvisa empiriskt, trots att det varit en del av varje stads konfiguration och Jette Linaa knyter ihop det hela med studiet av konsumtion som emancipatorisk utgångspunkt för att, åtminstone försöka, synliggöra en större andel av befolkningen vid varje given tid, vilket leder fram till: "The question is whether we really see an increasing social and cultural gap between the town and the countryside, as a consequence of an urbanity that excluded both the urban and the rural poor." Mera arbete återstår alltså.

Sammanfattningsvis har studien många förtjänster och kommer att utgöra grund för framtida arbeten. Jette Linaa har

visat att vi genom att formulera något annorlunda utgångspunkter kan till-skriva vidare mening och betydelse i det arkeologiska materialet. I det här fallet är det keramik som källa till konsumtionspraktiker, men Linaa understryker vikten av videre, interdisciplinära arbeten. Samverkan kring naturvetenskapligt, historisk og arkeologisk källmaterial, samt handlings- og rumsteori lär leda oss vidare på de inslagna spåren att undersöka städerna som sociala konstruksjoner og performativiteter.

Stefan Larsson
Arkeologerna
Staten historiska museer
Stockholm

Ulla Mannerig: *Iconic costumes. Scandinavian late Iron Age Costume Iconography, Ancient Textiles series Vol. 25,* Oxford 2016. 288 sider. ISBN 978-1-78570-215-0. Pris: 38 £.

Noen av våre vakreste og mest særegne kulturminner danner utgangspunkt for denne boken. Mange av dem er så små at de først kommer til sin rett under en lupe.

Iconic costumes er en revidert versjon av Ulla Mannerings ph.d.-avhandling “Billeder af dragt, En analyse af påklædte figurer fra yngre jernalder i Skandinaven”, som hun disputerte på ved Københavns Universitet i 2006. Hun tar for seg fem ulike gjenstandskategorier med draktavbildninger, nemlig gullblikk eller «gullgubber», braketeater, hjelmbeslag, smykker og fragmenter av billedvev, samt et mer oppsummerende kapittel om bevart draktmateriale fra jernalderen hvor hun sammenlikner bevarte avbildningene med rester av bevarte plagg. De fem kategoriene av gjenstander avspeiler manns- og kvinnedrakter på ulike måter. Vi får innblikk i hver av dem gjennom

en systematisk sammenlikning av funksjon, materiale, kronologi, kontekst og en tolkning av draktene i forhold til bevart draktmateriale. Mannerig ser på alle de små avbildningene bokstavelig talt med lupe. Detaljene er viktige, og hver nyanse og forskjell i de ikonografiske draktene brukes til å bygge opp et system av variasjoner. Ved å skille mellom ytterklær, innerklær og hvordan figurenes ben er avbildet, skisserer hun et system av plagg med ulike snitt og visuelle særtrekk. På bakgrunn av detaljstudier av et stort og mangfoldig materiale har hun på denne måten bygget opp en typologi for ikonografisk drakt.

Gjennom hele boken finner vi sammenlikninger av draktene som opptrer på de avbildede figurene og arkeologisk tekstilmateriale. I mange tilfeller lar jeg meg overbevise om at det er likheter mellom de to verdener. I en bok som denne ville jeg likevel forventet å finne en teoretisk diskusjon om sammenhengen mellom avbildninger av drakt og de draktplaggene som faktisk var i bruk. Det er ikke nødvendigvis alltid slik at bilder samsvarer med levd liv, av mange ulike årsaker. Mange av våre tidligste draktfunn er også så fragmentariske at fremstillinger av draktsnittet i mange tilfeller må bygge på svært usikre tolkninger. Når forfatteren likevel har valgt å ikke gå grundig inn i en slik overordnet teoretisk diskusjon kan man kanskje anta at det er et bevisst valg. Kanskje ville det tatt for mye oppmerksomhet bort fra bokens hovedfokus, nemlig den indre sammenhengen i de ikonografiske draktfremstillingene.

Kapittelet om «gullgubbene» er etter min mening bokens beste og mest gjennomførte del. Her merker vi godt Mannerings nære og nesten kjærlige forhold til de bittesmå påklede figurene. Mange og gode tegninger og fotografier av gjenstandene sørger også for at vi som lesere kommer nær innpå materialet. Det har

ikke alltid vært lett å forstå den faglige diskusjonen om hvordan gullgubbene endrer seg over tid og hvordan disse skal «leses». Mannering skriver lett og greit om dette, og rydder på mange måter opp i diskusjonen.

I de siste årene er det gjort flere nye funn av gullgubber i Skandinavia. Når alle disse likevel ikke har kommet med i denne boken, er det ikke forfatterens feil. Vi venter stadig i spenning på at for eksempel gullgubbene fra Hov i Hedmark, Norge, skal bli tilgjengelige for forskere og publikum.

De Skandinaviske billedvevsfragmentene fra vikingtid og middelalder har fått et eget kapittel. Her dominerer billedvevene fra Oseberg både i tekst og illustrasjoner. Det er ikke så rart, for med sine mer enn 80 bevarte fragmenter er dette det rikeste funnet i sin kategori. Kun et utvalg av disse er behandlet i denne boken. Fragmentene er her, i likhet med andre publikasjoner om billedvevene fra Oseberg, tolket hver for seg uten å gjøre forsøk på å lese fragmentene som sammenhengende historier. Dette ville da også kreve en bok i seg selv, og er et annet prosjekt. Mannering drakttolkninger vil kunne bidra til en bedre forståelse av figurene når billedvevenes narrativ skal fortelles.

Mannering metode hviler i utgangspunktet på en todeling av avbildningene i «menn» og «kvinner». Figurer som er tolket som «gendernøytrale» er utelukket i analysen. Mannering skriver selv at en tolkning av en avbildet figurs kjønn ikke er «straight forward», men basert på kultur så vel som fysiologi. Likevel har hun valgt å ikke problematisere tolkningen av kjønn i lys av den store og rike litteraturen som finnes innenfor gender-forskning. Dette er etter mitt syn bokens svakeste ledd. Et mer nyansert og moderne syn på sosiale og biologiske kjønn kunne ha løftet denne boken til å bli en enda mer interessant studie av ikonografisk drakt.

Den kunne også hatt potensiale til å bli et aktuelt bidrag i en samtidsdiskurs. De detaljerte studiene av draktavbildninger har likevel lagt et bedre grunnlag for senere studier av drakt og kjønn i jernalderen.

I *Iconic costumes* er særlig kapittelet om det arkeologiske tekstilmaterialet oppdatert og supplert med en rekke nye funn og resultater som har kommet etter at ph.d.-avhandlingen var fullført. Ny litteratur så vel som fine nye illustrasjoner sørger for at vi får en oppdatert oversikt. Forfatteren går ikke i dybden av dette materialet på samme måte som med gullgubbene. Det males med bred pensel fra bronsealderens snoreskjørt til middelalderens kjortler. For det bevarte draktmaterialet har forfatteren ikke gjennomført det samme systematiske sammenlikningsstudiet som for de andre gjenstandskategoriene. Til tross for gode oppdateringer fremstår derfor dette kapittelet som litt haltende og liksom ikke fullt integrert i helheten. Det fungerer likevel fint som en kort oversikt.

Iconic costumes er, som tittelen antyder, i motsetning til avhandlingen skrevet på engelsk. Det er bra, for dette Skandinaviske materialet fortjener absolutt å få en større internasjonal leserskare. Det er et stort pluss at teksten er supplert med et rikt utvalg av gode illustrasjoner. At forlaget også har spandert et hardt omslag og en relativt god papirkvalitet, har bidratt til at dette har blitt en vakker bok. Gode illustrasjoner er også særdeles viktig for at dette materialet skal bli forståelig og tilgjengelig for flere enn en liten krets av drakt- og tekstilforskere. Jeg synes dette har blitt en vellykket transformasjon fra ph.d.-avhandling til lesbar og innbydende bok om ikonografisk drakt.

Marianne Vedeler
Kulturhistorisk museum
Universitetet i Oslo

Jes Martens & Mads Ravn (red.):

Pløjejord som kontekst. Nye udfordringer for forskning, forvaltning og formidling. Oslo 2016. 146 sider. ISBN 978-82-8314-073-6. Pris: 349 NKK.

Det er velkendt, at den stigende mængde detektorfund efterhånden er blevet en ganske omfattende arbejdsopgave for museerne, og at denne fundtype håndteres ret forskelligt i landene omkring os. Med den foreliggende publikation er der fokuseret på detektorfundene og deres forskningsmæssige potentiale. Til belysning af dette præsenteres her, hvordan man i Norge, Sverige, Danmark og Nordtyskland administrerer dette. Af de elleve bidrag er syv skrevet på baggrund af foredrag, der i 2014 blev afholdt ved et seminar på Kulturhistorisk museum ved Universitetet i Oslo.

Jes Martens påpeger, at selv om den norske lovgivning på detektorområdet er næsten lige så liberal som den danske, så har detektorfolkene arbejde i Norge ikke ført til de samme opsigtsvækkende resultater som i Danmark. Han mener, at den centrale norske forvaltning på dette område, sammenlignet med den decentrale danske museumsstruktur, er årsagen til den markante forskel. Også lovgivning vedrørende *in situ*-bevaring har betydning. Her mærker man i Norge en vis bekymring for den fundmængde, der kan indkomme, hvis man fulgte det danske eksempel og slap detektorarbejdet fri.

Ifølge Dagfinn Skree har Norge i nogle tilfælde været for langsom til at optage nye arkæologiske metoder, bl.a. brug af metaldetektor. Desuden håndterer landets 19 arkæologiske museer emnet forskelligt. Mange norske arkæologer er tøvende over for samarbejdet med detektorfolk, men ifølge Dagfinn Skree er der ingen vej uden om. Ellers vil store mængder oldsager i det dyrkede land gå til grunde. Han henviser til de gode erfaringer fra

Danmark og England med hensyn til udnyttelse af detektorfund.

Perry Rolfsen giver en historisk oversigt over detektorbrug i Norge. På nuværende tidspunkt er der omkring 2.200 detektorfolk i landet, og heraf er omkring 700 organiseret i detektorgrupper. Han opfordrer til en grundig debat om detektorbrug for at finde helhedsløsninger. I 2014 udsendte de enkelte fylkeskommuner retningslinjer om detektorbrug. Det var et godt initiativ, men der burde være ensartede regler for hele landet. Her savnes en mere aktiv rolle fra Rigsantikvaren.

Muligheder for at indhente ny viden om Norges forhistorie gennem detektorfund bliver påpeget af Mads Ravn. Han mener, at *in situ*-bevaring ikke er godt for fund i dyrkede områder og efterlyser en fælles norsk politik på området. Desuden er der ligesom i nabolandene problemer med at finansiere bearbejdningen af de indkomne fund.

Birgit Maixner gør opmærksom på den stærke stigning i antallet af indleverede detektorfund i Norge. Ved Kulturhistorisk museum i Oslo er antallet af indkomne fund næsten tidoblet fra 2010 til 2014. Hun beskriver, hvordan forvaltningsansvaret for detektorfund er delt mellem regionalforvaltningen (fylkeskommunerne og Sametinget) og universitetsmuseerne (landsdelsmuseerne). Førstnævnte fungerer som modtagende førsteinstans, mens universitetsmuseerne har ansvaret for at forvalte statens ejendomsret til fundene og registrere dem i en national database. Maixner beskriver et pilotprojekt for detektorafsøgning omkring en stormandsgård fra jernalderen. Projektet gav vigtig ny viden om stedets omgivelser, men afslørede også problemer vedr. Norges administration af denne del af kulturarven. Strenge krav til finansiering af efterbearbejdning og konservering gør det vanskeligt at styre detektorfolkene aktiviteter. Desuden rammer fredning af

kendte fundsteder kun detektorafsøgning, mens markarbejde ikke er berørt.

Den mest restriktive lovgivning omkring detektorbrug finder man i Sverige, hvor dette arbejde primært udføres af fagarkæologer i forbindelse med udgravninger. Derfor er fokus på debatten om detektorbrug, ifølge Maria Lingström, en anden end i andre europæiske lande. Der er blandt svenske fagarkæologer en løbende debat om værdien af amatørers detektorbrug. Ved detektorafsøgninger er det påvist, at lokaliteter med bebyggelser fra ældre jernalder har fund fra yngre jernalder i det overliggende pløjelag. Disse bebyggelser har man imidlertid svært ved at finde. Derfor kan detektorarbejde være vigtigt ved videreudvikling af bebyggelsesarkæologiens undersøgelsesmetoder. Blandt de nævnte eksempler på detektorbrug ved arkæologiske udgravninger omtales undersøgelser i forbindelse med vejanlæg i Uppland. Her udgjorde detektorfund over 90 % af de fremkomne metalfund. Som et fremtidsmål for detektorarbejdet i Sverige anbefales en øget brug af detektor, samt at flere arkæologer oplæres i brugen af metaldetektor.

Peter Vang Petersen, Nationalmuseet, giver en historisk oversigt over detektorarkæologien i Danmark, som tog fart i begyndelsen af 1980'erne. Den positive holdning til detektorarbejdet har betydet, at der har været meget få problemer, og den frivillige indsats gennemføres i tæt kontakt med lokalmuseerne. Det fremhæves, at detektorfundene har medført forøget kendskab til især bebyggelser fra yngre jernalder og vikingetid. Der er således åbnet op for et helt nyt område af bebyggelsesarkæologien, ligesom man har fået kendskab til hidtil ukendte fundtyper.

Også Torben Trier Christiansen påpeger den store betydning, detektorfundene har haft for bebyggelsesarkæologien. Mange nye lokaliteter er dukket op, og her fremhæves især pladser fra

den yngre jernalder og tidlig middelalder. Han præsenterer et omfattende studium af detektorfund fra Limfjordsområdet, og på den baggrund bliver det påpeget, hvilke problemer der kan være forbundet med tolkningen af sådanne fund. Den decentrale danske museumsstruktur med forskelligartet håndtering af detektorfund samt fravær af en national registreringsstandard vanskeliggør sammenligning af fundmateriale over større områder.

Den liberale danske politik på detektorområdet er, ifølge Andres Dobat, en væsentlig årsag til det gode samarbejde mellem museer og detektorfolk i Danmark. Den store mængde detektorfund omfatter mange vigtige fund, men der er også problemer. Ligesom Torben Trier Christiansen påpeger han vanskeligheder ved at studere dette materiale på tværs af større områder, da der ikke findes standardiserede registreringsprincipper. Kun hvis der oprettes en national eller international registreringsstandard, kan dette store fundmateriale blive tilgængeligt for forskning og offentligheden.

De markante fundkoncentrationer på mange detektorpladser er emnet for Mogens Bo Henriksens indlæg. For at kunne udnytte dette materiale videnskabeligt er det nødvendigt at udvikle kildekritiske analysemetoder. Han beskriver forskellige processer, som danner baggrund for sådanne fundkoncentrationer samt metoder til tolkningen af dem. Desuden fremlægges en række interessante spredningsbilleder af forskellige fundtyper.

I Nordtyskland har Slesvig-Holsten siden 2005 gennemført kurser, der giver licens til detektorbrug. Der er tale om et både praktisk og teoretisk forløb, der strækker sig over flere dage. Licenssystemet har allerede resulteret i flere opsigtsvækkende fund fra bl.a. bronzealder og vikingetid. Det har også medført et frugtbart samarbejde med detektorfolk i forbindelse med arkæologiske udgravning-

ger, ligesom afsøgning på allerede kendte lokaliteter, som f.eks. Hedeby, har givet overvældende resultater. Alt i alt har denne model vist sig at være en succes, som selvfølgelig har medført et forøget arbejde for museumsfolkene, men det opvejes af de gode resultater.

Diskussionen om detektorfund har været ført i mange år, og med denne publikation får man et godt indblik i, hvordan man griber det an i vore nabolande. Fordele og ulemper opvejes, ligesom der fremlægges forslag til, hvordan man løser problemer med dette efterhånden meget store fundmateriale. Publikationen er velillustreret med både genstandsbilleder og informative spredningskort. Den er et nyttigt bidrag til debatten om detektorfund og kan anbefales til alle, der beskæftiger sig med dette emne.

Jens Jeppesen
Moesgaard Museum

Vinnie Nørskov og Peter Pentz (red.):
50 fund. Højdepunkter i arkæologien. Aarhus 2016. 350 sider. ISBN 978-87-7124-928-6. Pris: 350 DKK.

50 fund. Højdepunkter i arkæologien er fjerde bind i en serie om 50 højdepunkter inden for forskellige områder. Tidligere har tilsvarende værker vist samme antal *50 opfindelser. Højdepunkter i teknologien*, *50 Ideer der ændrede verden* og *50 opdagelser. Højdepunkter i naturvidenskaben*.

Denne bog består af 50 artikler på hver seks sider og skrevet af hver sin eller sine forfattere. Hver artikel indledes med et helsidesbillede efterfulgt af yderligere tre illustrationer på de følgende sider. Artiklerne behandler hver sit fund og er ordnet i den kronologiske rækkefølge, de 50 fund er gjort i – og således ikke i fundenes historiske kronologi. Bogen begynder med den romerske skulpturgruppe Lakoon,

der blev fundet i 1506 og afsluttes med fundet af gravpladsen fra lapitakulturen på Vanuatu i 2004 og dermed et 3000 år gammelt udgangspunktet for polynesiernes kolonisering af Stillehavet.

Variationen i emnerne er meget stor, men dækker mest centrale fund, der er relateret til den europæiske historie, men der er også enkelte bidrag fra den øvrige verden. Dette fokus på brændpunkter, der har været centrale i den europæiske historie, afspejler, at arkæologien indtil for ikke så mange år siden var et europæisk fænomén, dyrket af europæiske institutioner primært i Europa, ud fra det perspektiv, at Europas historie var verdens historie. Dette så man på en interessant måde i USA i 1880'erne og 1890'erne, hvor man på museer diskuterede, om de sparsomme midler skulle bruges på menneskehedens historie, det vil sige græsk-romerske antikke ting, eller på de specielle amerikanske forhold, altså indianerting. Men effekten ses stadig i, hvad vi i dag opfatter som fantastiske fund. Bogen indeholder dertil også fund fra de verdensdele, hvor europæere havde magten. Først sent er stater med ikke-europæiske arkæologer og ikke-europæiske interesser dukket op, og bogen indeholder da også kun to kinesiske eksempler og et japansk. På grund af historien, hvor arkæologien blotlagde den relevante fortid, er det således ikke så underligt, at denne fortid primært er europæisk. Havde kineserne, japanerne eller inderne lavet en tilsvarende bog, ville det nok blive mange andre højdepunkter, der blev præsenteret. Til gengæld skal bogen roses for ikke i alt for høj grad at gøre danske fund af dansk fortid til kernen i historien. Seks skandinaviske heraf fire danske fund er medtaget, men bogen henvender sig jo også til et dansk publikum.

Det er ikke muligt inden for rammerne af denne anmeldelse at remse alle de forskellige bidrag op, så her er nogle

få med årstal for fundet: Svenske hel-
leristninger 1627, Pompeji 1709, Rosetta-
stenen 1799, Nineveh 1847, Borum Eshøj
1850 som det første danske eksempel,
Neandertaleren 1856, Knossos på Kreta
1878, hulemalerierne i Altamira 1879,
Ertebøllebopladsen 1893, Osebergskibet
1904, Olduvaikløften 1913, Tutankamon
1922, Dødehavsrullerne i Qumran 1946,
våbenofrene i Illerup Ådal 1950, Graubal-
lemanden 1952, den canadiske vikinge-
boplads L'Anse aux Meadows 1961, den
kinesiske terrakottahær 1974, Ötzi, den
nedfrosne stenaldermand fra Alperne
1991 og Kennewickmanden 1996. Hertil
adskillige kongelige og adelige grave med
fint og delvist bevaret gravgods.

Bogens enkelte afsnit er stramt styret,
meget faktuelle og meget velskrevne,
så de kan læses af enhver med interesse
i de forskellige emner. For hvert emne
får man opdagelseshistorien og noget af
tolkningshistorien samt en faktuel rede-
gørelse for, hvad der er fundet, og hvor
det passer sig ind i historien. Artiklerne
kan opdeles i to hovedkategorier, hvor det
ene omfatter fund, man på en måde ken-
der til deres eksistens eller i det mindste
de konkrete historiske forhold de er en
del af, i forvejen, så deres placering i hi-
storien og overordnede identifikation var
uproblematisk. Lakoon- skulpturen, Ose-
bergskibet, vikingebopladsen i Amerika,
terrakottahæren, kongegravene osv. hører
til denne kategori. De dokumenterer, il-
lustrerer og udbygger en i forvejen kendt
historie, fordi deres kontekst er givet. Den
anden kategori er fund, der refererer til
udviklingen, fund hvis kontekst konstru-
eres som den mest sandsynlige for at give
mening til fundene, men hvor disse tolk-
ninger ændrer sig op gennem historien på
grund af både nye fund og ændringerne
i tidsånden, som skal give mening til
dem. Det er fund af effekter, der ligger
forud for skriftligheden og dermed for
historien. Her har vi kun selve fundene

at bygge på. De mest centrale fund er
dem, der drejer sig om tidligere menne-
skeformer eller repræsenterer den tidlige
menneskelige, sociale eller kulturelle
udvikling. Fortolkningerne udspringer
ikke kun af fundene, hvad der heller ikke
ville give megen mening, men også af den
samtid, der fortolker. Derfor repræsen-
terer disse fund den tid, de stammer fra,
og som har gjort dem til fund, den tid de
bliver fortolket i, og den nutidige tolk-
ning, som naturligvis er den, denne her
bog præsenterer som sandheden om disse
fund. Et eksempel er fund nr. 10, der
handler om neandertaleren og har et fint
billede af Moesgaard Museums eksemplar
som indledning. Direktøren for Statens
Naturhistoriske Museum, Peter C. Kjær-
gaard, giver en fin oversigt over fund af
neandertaleren og problemerne med at
placere dette fænomen i forhold til men-
nesket, som man stadig i slutningen af det
19. århundrede og begyndelsen af det 20.
ønskede at betragte som noget særskilt i
udviklingen, hvorfor neandertaleren blev
reduceret til næsten en abe eller noget,
man betragtede på samme niveau, en iner
eller en kosak. Kjærgaard afslutter med
at opgradere neandertaleren og tildele
ham et næsten nordeuropæisk udseende,
et højt kulturelt udviklingsniveau med
begravelse og formodentlig et avanceret
sprog. Men nu har det jo også, som Kjær-
gaard afslutter med, vist sig, at vi deler
nogle få procent gener med neandertale-
ren, så de udgør en del af vore fjerne for-
fædre, og når det er tilfældet, har det også
på andre tidspunkter i palæoantropolo-
gien løftet det åndelige niveau kraftigt hos
fortidige menneskeformer. Dette gælder
f.eks. pekingmennesket, så længe det var
en af vore forfædre. Da denne tilknytning
til os selv ophørte, blev Pekingmennesket
af fremtrædende amerikanske arkæologer
reduceret til et dyr.

De enkelte artikler er, som nævnt,
korte og meget faktuelle, nærmest leksi-

kale opslag, og denne anmelder har ingen forudsætninger for at finde småfejl i de enkelte bidrag, og det vil heller ikke give mening i forhold til den informationstæthed, der er i hvert bidrag.

I stedet kan man reflektere over det at gøre opdagelseskronologien til det strukturerende princip. Det trækker selvfølgelig de enkelte bidrag, læst i sammenhæng, ud af det overordnede historiske perspektiv, så det bliver ikke en bog, man sætter sig ned og læser fra ende til anden. Men opdagelseskronologi er ikke et helt uproblematisk systematiseringsprincip. I nogle af artiklerne er det let – her fandt man på en bestemt dato i et bestemt år noget, som man har kendt eksistensen af fra andre kilder, men hvis placering var ukendt. Dette gælder en lang række af de fund, der præsenteres, såsom de byer, der blev begravet af Vesuvus udbrud i år 79, kong Mausolos' gravmæle (Mausolæet) og andre kongelige begravelser, kong Minos' palads på Rhodos og den by, som vulkanudbruddet på Thera omkring 1613 f.Kr. lagde under aske. I andre tilfælde er det vanskeligere at fastlægge det præcist, da fund og opdagelse af, hvad man har fundet, ikke er samtidig. Et eksempel er bidrag nr. to med fundåret 1627, hvor museumsinspektør ved Nationalmuseet Flemming Kaul beskriver de svenske helleristninger, som må have været registreret – opdaget – langt tilbage i tiden af de lokale, og som blev nedtegnet i 1627 og bestemt som kirkebyggernes fritidsfornøjelse, for derefter at henligge ubemærket helt frem til 1784, hvor de blev opdaget som gamle i en verden, hvor der kun var 6.000 år mellem skabelse og dommedag. Først i sidste halvdel af 1800-tallet blev de erkendt som bronzealderfænomener, der senere i det 20. århundrede blev opdaget som religiøse symboler. Det er vanskeligt at sætte årstal på et sådant fund. I arkæologisk forstand er det vel ikke det tilfældige tidspunkt, noget er samlet op fra

jorden eller bliver nedfældet på skrift, der er tidspunktet for fundet – ifølge fund nr. 13 er det jo ikke Homer, der fandt Troja, men, som det fremgår, Heinrich Schliemann i 1871. Tidspunktet for et fund er vel som i Trojas tilfælde det tidspunkt, hvor et fund bliver et fund i arkæologisk forstand, det vil sige tildelt den betydning, der gør det relevant for arkæologien eller historien. Dog fremstår fundet af dødehavsrunderne, fund nr. 27, modsat. Her dateres fundet til det år, nogle beduiner fandt dem og solgte dem, og ikke året efter, hvor de nåede frem til en person, der forstod, hvad der var fundet og dermed gjorde et beduinsk salgsobjekt fra et gravrøveri på linje med så mange andre salgsobjekter til et helt centralt objekt for forskningen i fortiden. Man kan også tænke på, at mange mennesker siden middelalderen fandt tordenkiler, som de gemte til beskyttelse mod alskens ondskab, men det var først efter 1730, at de i lærde kredse blev til fund af økser. Når alt kommer til alt, drejer *50 fund. Højdepunkter i arkæologien* sig i realiteten om, hvornår de forskellige fund blev arkæologiseret og ikke, bortset fra enkelte eksempler, hvornår de blev fundet, det vil sige bemærket af mennesker. Det er med dette område som med opdagelsen af Amerika. Den tilskrives Columbus, selv om både vikingerne, inuitterne og indianerne fandt dette kontinent først.

I den forbindelse kan man se på bidrag nr. 20 om Menneskehedens vugge af Julie Lawrence og Peter C. Kjærgaard. Det er en spændende beretning om fundene i Olduvai, det sted der længe var centrum for de palæoarkæologiske udgravninger af de tidligste mennesker med Leakeyfamilien i centrum det meste af tiden. Forfatterne gennemgår den centrale betydning, såvel fundene som Louis Leakeys sans for pressehåndtering fik for forskningen i og opfattelsen af menneskets oprindelse. Fund, der kunne gøres centrale i forhold

til menneskets udvikling, ville berømme både fund og finder, og derfor var der blandt forskerne i Østafrika ofte benhårde konflikter, som også fandt vej til offentligheden. Dette aspekt ved fastlæggelsen af, hvad det var for fund, Leakey og andre fandt, denne dramatiske side af historien om fundene i Olduvai, der var med til at fastlægge, hvad der blev fundet, var der desværre ikke plads til inden for de tildelte seks sider. Men netop dette afsnit viser problemerne med at bestemme tidspunktet for fundene. Olduvai blev opdaget som fossilsted i 1911, og det første fund af et fossilt menneske blev gjort af tyskeren Hans Reck i 1913, det år bestemmer dette afsnits placering i bogen. Hans Recks fund viste sig dog senere at stamme fra en nutidig masai, men hans fejltagelse var med til at henlede Louis Leakeys interesse på området, hvorefter Leakey og familie gjorde nogle fantastiske fund, så måske skulle begyndelsen sættes til 1929, hvor Louis Leakey fandt en dråbeformet håndøkse, som han bestemte til at være 40-50.000 år gammel (i realiteten mere end 500.000 år gammel, hvad der gjorde den til et helt andet fund), eller måske skulle opdagelsen flyttes til efter 2. Verdenskrig, hvor ikke bare fantastiske fund blev gjort, men hvor man også fik midler til at tidsbestemme dem, så deres nærmere placering i kronologien kunne skabe baggrund for en mere sandsynlig tolkning. Og når afsnittet har titlen "Menneskehedens vugge", så hører det vel med til historien, at andre mulige vugger som Østasien, hvor pekingmennesket hidtil havde været vuggebarnet, og Sydafrika, hvor de tidligste tobenede australopiteciner var fundet, var lukkede områder for den euro-amerikanske palæoarkæologiske forskning. Vuggen var et produkt af en politisk situation efter 2. Verdenskrig – hvad der ikke betyder, at det ikke var her, den tidlige menneskelige udvikling fandt sted. Hvad jeg vil sige hermed, er, at fund er noget mere mere

komplekst end et sted, et tidspunkt og en samtidsrelevant fortolkning.

På en måde kan man vel sige, at et fund først bliver fundet det år, finderen giver det den fortolkning, som i dag har gyldighed. Havde man brugt det som kronologisk princip, kunne der have vist sig nogle meget spændende spor i europæisk arkæologi og historie.

Et sjovt afsnit i et helt andet perspektiv er bidrag nr. 15 af museumsinspektør ved Nationalmuseet Peter Vang Petersen, der har skrevet om hulemalerierne. Deres dramatiske opdagelseshistorie er centrum for interessen, idet de første fund fra 1879 blev mødt med påstande om fup og svindel. Man kunne ikke forestille sig, at menneskene så langt tilbage i tiden skulle kunne have lavet så fantastiske billeder. Først omkring år 1900 og mange fund senere, blev deres høje alder og dermed ægthed accepteret. Men på en måde er de nu blevet til fup og svindel. De originale huler kan nemlig ikke tåle de mange besøgende turister, så derfor er der lavet kopier af de vigtigste, som turisterne så kan komme ind i.

Når man udgiver den slags bøger, vil den enkelte læser altid mangle noget, og i mit tilfælde er det den dråbeformede økse, som første gang blev fundet og forstået som en økse – og ikke en tordenkile – i London i 1679 af en John Conyer. Dette redskab, som i over 1½ million år var en del af den såkaldte acheuliankultur, også kaldet *Homo erectus'* schweizerkniv, omtales kort i Julie Lawrences og Peter C. Kjærgaards bidrag om Menneskehedens vugge, men når jeg mener, at det fortjener sit eget afsnit, er det fordi, det tilsyneladende er det tidligste eksempel på, at mennesket skaber en form i hovedet, som det så former i en sten, som ikke på nogen måde havde denne form fra starten eller lagde op til den. Man kan sige, at det er det første eksempel på en bevidst materialisering af den menneskelige tanke ved

menneskelig aktivitet i et objekt, der ikke i sig selv lagde op til denne form. Men det er klart, at ikke alt kan komme med, og det kan være vanskeligt at pege på noget fund, man kunne have udeladt.

Et andet savn fra et helt andet perspektiv er det engelske fund i 1912 af Pilt-downmennesket, et kranium med stort og nutidigt kranievolumen, men med en primitiv underkæbe (som det viste sig stammede fra en orangutang). Dette "fund" fik afgørende betydning for opfattelsen af menneskets udvikling i den engelske palæoantropologi helt frem til efter 2. Verdenskrig og gjorde blandt andet, at man ikke kunne acceptere de afrikanske fund som relevante for menneskets udvikling. Afsløringen af funnummeret i begyndelsen af 1950'erne bragte engelsk forskning i vanære og udviklingen af tobenet gang som det tidligste træk i forhold til hjernens udvikling og dermed Afrika ind i varmen som udviklingssted for mennesket – og endelig næsten total amerikansk dominans inden for dette forskningsfelt. Men Pilt-downmennesket må siges at have udgjort et af de højeste højdepunkter i arkæologien i omkring 40 år.

Det ovenstående skal ikke ses som en kritik af en utrolig spændende og indholdsrig bog, hvor der er kælet for hvert enkelt bidrag. Sammenfattende er *50 fund. Højdepunkter i arkæologien* en meget læseværdig bog. Hvert af bidragene er sprogligt meget fint gennearbejdet, så bogen er alment tilgængelig, og hvert bidrag indeholder en beretning om, hvem der gjorde fundene og hvordan samt en redegørelse for selve fundene og deres betydning. Man får netop så meget at vide, at man ofte skuffes, når præsentationen efter de seks sider standser for at give plads til det næste emne. Bogen er således en meget fin appetitvækker til den, der vil vide mere; men det er også dens største svaghed, at den ikke anviser videre læsning. Måske kan det indføres i fremtidige

"50-bøger", eller måske kunne forlaget på dets hjemmeside lægge forslag til videre læsning ud i forhold til de enkelte afsnit – i såvel denne som de øvrige "50-bøger", måske endog en kommenteret liste med anvisning af, i hvilken rækkefølge det for den almindelige læser ville være en god idé at arbejde videre med emnet. Det for tjener bogen og læserne, og det vil forfatterne uden tvivl meget gerne bidrage til.

Ole Høiris

Afdeling for Antropologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Alexandra Pesch: *Die Kraft der Tiere. Völkerwanderungszeitliche Goldhalskragen und die Grundsätze Germanischer Kunst.* Regensburg 2015. 672 sider. ISBN 978-3-7954-2984-3. Pris: 120 EUR.

Tre bemærkelsesværdige guldhalskraver blev fundet i Sverige i det 19. århundrede. De består af guldrør, som er bøjet og loddet sammen i rækker. Mellemrummene er pragtfuldt dekorerede med et stort antal bittesmå dyre-, menneske- og hybridfigurer, de fleste udsmykket ved granulering og filigranarbejde. Halskraverne regnes blandt de mest fremragende eksempler på germansk dyreornamentik. De kan ses i Guldrummet på Sveriges Historiska museet i Stockholm, men har hidtil manglet detaljeret undersøgelse. Den imponerende bog *Die Kraft der Tiere* [Dyrenes Kraft] af Alexandra Pesch, med bidrag af Jan Peder Lamm, Maiken Fecht og Barbara Armbruster, er virkeliggørelsen af et ønske, der nok stammer helt tilbage fra Hans Hildebrands tid. Som den første påviste han allerede i slutningen af 1800-tallet, at kraverne var fremstillet i Skandinavien – og ikke i Byzans eller Orienten. Hans Hildebrand ville gerne studere dem grundigt og tilbunds gående, men fandt aldrig

den fornødne tid (s. 52). Andre fremtrædende svenske forskere havde samme ambition, for eksempel Wilhelm Holmquist, som med stor indsigt har skrevet en mindre bog om dem og Jan Peder Lamm, som har gjort dem til genstand for adskillige undersøgelser.

Formålet med denne monumentale bog på 672 sider er at præsentere alt det, vi ved, om de tre halskraver samt introducere nye opfattelser og tolkninger af dem. Derfor indeholder den bidrag af flere forfattere: Lamm behandler historiografien, fundet af genstandene og de forskellige udstillinger af dem (62 sider), og Fecht, Pesch og Armbruster analyserer teknologien (85 sider). Pesch er forfatter eller medforfatter af flere andre afsnit, men hendes hovedbidrag er helt klart skildringen af miniaturefigurerne (75 sider) og deres tolkning, der synes at være bogens omdrejningspunkt (200 sider), hvilket også afspejles i titlen. Hun mener endda, at en forståelse af motiverne er nøglen til tolkningen af guldsmedenes intentioner samt af halskravernes funktion (s. 333).

Bogen begynder med Peschs præsentation af de videnskabelige undersøgelser; vi får at vide, at tilskyndelsen til studiet overraskende nok var et røveri på Historiska museet i 1986, som fik personalet til at frygte for halskravernes sikkerhed. Det blev derfor besluttet at få fremstillet nøjagtige, elektrogalvaniserede kopier af guldhalskraverne – en kompliceret opgave i betragtning af, at de er udført i gennembrudt arbejde. Dette skulle foregå på Römisch-Deutsches Zentralmuseum i Mainz, Tyskland, der er kendt som værende førende på området. Hver halskrave tilbragte adskillige måneder i Mainz i 1986-87. Dette udgjorde en fantastisk mulighed for detaljerede undersøgelser med nye metoder, som for eksempel røntgenfluorescens, i museets fremragende forskningslaboratorium og var begyndelsen på et frugtbart samarbejde mellem

tyske og svenske forskere. Fra 2009 blev studiet af halskraverne et projekt i regi af Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie (ZBSA) på Gottorp Slot, under ledelse af Alexandra Pesch, som er en meget anerkendt forsker indenfor germansk ikonografi.

Efter præsentationen af projektet følger et afsnit om terminologien, der forklarer termerne på de forskellige dele af halskraverne samt akronymterne til lokalisering af de små figurer (*miniaturer*, som Fecht har døbt dem) på kraverne (dette behandles også i et senere kapitel om morfologi og teknologi). Ja, faktisk er en præcis terminologi helt nødvendig for studiet og beskrivelsen af sådanne komplekse genstande for at forstå hvilke dele, der tales om. Man må dog beklage, at Pesch ikke genbruger den eksisterende terminologi – tidligere publiceret af Lamm, som udviklede den, der allerede anvendtes af Holmquist. Introduktionen af en ny terminologi er altid en komplicerende faktor for forskere og er kun berettiget, hvis der er alvorlige problemer og mangler ved det hidtidige system. Faktisk er Lamms nomenklatur både den mest omfattende og mest præcise. Terminologien i denne nye bog er baseret på visse antagelser, f.eks. at der er symmetri mellem halskravernes to halvdele, og at miniaturefigurerne på de nederste rækker er mere komplette end dem på de øverste. Lamms nomenklatur omfattede ikke sådanne subjektive karakteristika, og forfatterne er selv nødsaget til andetsteds at diskutere manglen på perfekt symmetri mellem miniaturefigurerne på de to halvdele af kraverne samt den kendsgerning, at der overhovedet ikke er symmetri på Møne-halskraven (s. 116, s. 237). Derfor bliver læseren en smule forvirret ved den nye terminologi, som ofte ikke engang angiver, hvilken halvdel af den pågældende krave der refereres til – på grund af denne forudsatte symmetri. Det er også beklageligt – og medvirkende

til at øge læserens forvirring yderligere – at beskrivelsen af miniaturefigurerne følger en anderledes nummerering (s. 191-266) end den, der præsenteres i afsnittet om halskravernes morfologi (s. 109-111).

Dernæst præsenterer Pesch de tre halskravers findesteder, og senere fremlægger Lamm historierne bag fundene. De er alle tre enkeltfund. Den første – bestående af tre ringe eller rør, som dog var brækket i adskillige stykker – blev fundet i 1827 i Västergötland. Fundet blev gjort på skråningerne af Ålleberg, som er et markant plateau nær Falköping med vid udsigt over landskabet. Stednavnet antyder eksistensen af en nærliggende, men hidtil uopdaget, centralplads. I 1860 blev halskraven bestående af fem rør fundet i Färjestaden, en strategisk beliggende kystlokalitet på Öland. I nærheden er gjort andre betydningsfulde fund, for eksempel Torslunda bronzepatricen fra Vendeltiden. Tre år senere, i 1863, blev halskraven med syv rør fundet i en røse (måske en gravrøse?) i Möne, Västergötland, kun ca. 30 km fra fundstedet for Ålleberg-halskraven.

Man får allerede meget at vide om halskraverne ved at læse Lamms redegørelse af historiografien, som i detaljer præsenterer de hidtidige undersøgelser, lige fra Johan Gustav Liljegrens (1828) til Kent Anderssons (2008). Nogle afsnit er små studier i sig selv, for eksempel når Lamm beskriver Sune Lindquists analyse af de små masker på Ålleberg-halskraven og på brakteaterne (s. 62-63). Fundhistorierne suppleres med oplysninger fra skriftlige kilder, hovedsagelig fra 1800-tals arkiver, indsamlet af Lamm og fremlagt i slutningen af bogen.

Halskravernes udførelse forklares detaljeret i afsnittet om morfologi og teknologi. Det viser sig, at de tre halskraver er overraskende ens. Det er kun rørenes bredde og antal samt det antal zoner, som vulsterne inddeler rørene i, der varierer. Den mindste af halskraverne, den fra Ål-

leberg, har de største rør og vulster, mens kraven fra Möne, som er den største, har de mindste rør og vulster. Det meste af granuleringen på halskraverne er dekorativ, men det bemærkes, at granuleringen også anvendtes til at stabilisere loddeforbindelserne. Der er registreret brugspor og gamle reparationer på kraverne fra Ålleberg og Färjestaden; dette er dog ikke tilfældet på Möne-halskraven. Der er gjort mange fremragende tekniske iagttagelser, f.eks. at der er anvendt små "sting" til at fæstne miniaturefigurerne på halskraverne: Der blev skåret små indsnit i kraven omkring de små figurer, og metalstykker blev bøjet ned over dem, så de kunne holdes på plads forud for lodningen (s. 116, Abb. 67). Der trækkes ingen paralleller til andre genstande, hvad angår en sådan fremgangsmåde. Det bør bemærkes, at denne type guldsmedesting indtil videre kun er iagttaget på sen-keltiske smykker fra europæisk tidlig middelalder, f.eks. på Tara-spændet fra 700-tallet.

Man kan undre sig over, hvordan de hundredvis af små dyre- og menneskefigurer blev fremstillet. I tidligere publikationer er det foreslået, at miniaturefigurerne blev skåret ud i guld før udsmykningen med filigran og granulering. Armbruster foreslår imidlertid en helt ny løsning, hvad angår fremstillingen, nemlig voksstøbning (s. 167-171). Den foreslåede fremstillingsmåde går ud på, at hvert dyrs krop først blev formet i voks, som er lettere at udskære end guld. Derpå blev adskillige af disse kroppe hæftet på en tynd voksplade sammen med kanaler til brug ved den senere støbning. Alt dette blev dækket af fint ler, som dannede en støbeform. Voksen blev opvarmet og hældt ud af kanalerne, og støbeformen brændt. Smeltet guld blev så hældt ind i formen ad de samme kanaler, således at guldet erstattede den originale voksplade med de små figurer på. Støbeformen blev

derpå forsigtigt brækket op, og miniaturefigurerne dekoreret med filigran og granulering. Med en mejsel blev de derpå skåret ud af guldfolien i sekskantede former for at passe ind i mellemrummene mellem halskravernes rør og vulster.

Hele processen er fint illustreret med tegninger af P. Haefs og J. Schüller, selvom de imidlertid ikke stemmer helt overens med teksten (tilføjelsen af filigran og granulering følger på tegningerne efter udskæringen af miniaturefigurerne). Men tegningerne illustrerer også teoriens svagheder, der straks er åbenlys for enhver, som har set halskraverne på nært hold. Miniaturefigurerne er faktisk skildret på en overraskende anderledes måde, end de ser ud i virkeligheden. Ålleberg-halskravens bagud-kiggende dyr, som er udvalgt til illustrationen, er afbildet med den sekskantede plade bagved. I virkeligheden er der ingen sådan plade, og dette dyr er – som de øvrige – udført i fuldstændig gennembrudt arbejde (sammenlign tegningen Abb. 114 med fotografiet af dette dyr på Abb. 67). På mange af de små figurer på Färjestaden- og Möne-halskraverne er pladen også blevet helt gennembrudt af udskæringsjernnet, og man kan se hullerne bagpå (bogen indeholder kun få fotos af halskravernes bagside, men se dog Abb. 95, Abb. 118 midterst og Taf. 25). Det er derfor umuligt, at voksfigurerne først blev udskåret og derpå placeret på en voksplade, fordi da ville alle figureres huller være blevet lukket af denne bagvedliggende plade. De mange værktøjsspor på halskravernes småfigurer viser, at det er den konventionelle opfattelse, der er den korrekte: Altså at miniaturefigurerne blev skåret direkte ud af guldfolie, bortset fra Ålleberg-halskravens masker, som blev replikeret og støbt.

Nutidens guldsmede synes nok, at direkte udskæring i guld er en mærkelig metode. Men vores moderne tænke måde forhindrer os nogle gange i at forstå de

gamle arbejdsmåder. Hvis vi kigger nærmere på den tidsalder, hvori halskraverne blev produceret, så var udskæring faktisk den mest almindelige fremgangsmåde for guldsmede ved fremstillingen af romerske smykker suppleret med gennembrudt arbejde – *opus interrasile*. Teknikken var vidt udbredt i det romerske imperium, men indtil da ukendt blandt skandinaviske guldsmede. Udskæring i guld og andre nye guldsmedeteknikker som f.eks. *doissonné* har formentlig bredt sig fra det romerske imperium og dets nye germanske riger i løbet af folkevandringstiden.

Røntgenfluorescensanalyserne viser, at halskraverne er fremstillet af forskellige legeringer: Möne-halskraven har en større andel af kobber end de andre. Nogle partier af halskraverne, f.eks. hængslerne, er af hårdere legeringer (med mindre guldindhold) for at opnå større stabilitet og styrke, hvorimod andre, f.eks. miniaturefigurerne, er af mere rent guld. De nærmere detaljer af analyserne er imidlertid ikke angivet, idet de er emnet for en selvstændig artikel af Dietrich Ankner (*Archäologisches Korrespondenzblatt* 38, 2008). Forfatterne argumenterer for, at de tre halskraver er fremstillet i det samme værksted, men ikke på samme tid, og at det kan forklare de forskellige legeringer, der er brugt, især hvad angår Möne-halskraven. Et af argumenterne for, at halskraverne kommer fra det samme værksted, er, at de små profiler med kanaler, som dekorerer Möne- og Färjestaden-halskraverne, har de samme dimensioner og er udført ved hjælp af samme redskab (Abb. 100). Men der er intet bud på, hvordan dette redskab så ud, eller hvordan profilerne blev fremstillet – og der er heller ikke anført nogle paralleller dertil. Det bør bemærkes, at nøjagtig den samme type profiler er meget almindelige på romerske smykker – især på eksemplarer udført i *opus interrasile*; her synes de at være skåret i guld ved hjælp af et skarpt

redskab og en lineal. I afsnittet om teknologien behandler forfatterne kun halskraverne – og gør dette indgående – og de havde måske ikke tid til at trække paralleller. En sammenligning med de tekniker, der er anvendt på andre genstande og i andre kulturer, ville have været interessant i forbindelse med forståelsen af halskravernes kulturelle baggrund. For eksempel viser disse små profiler atter de tætte forbindelser mellem halskraverne og de sen-romerske guldsmedeteknikker, og dette er et interessant aspekt ved folkevandringstidens kulturelle udvekslinger.

Størsteparten af bogen drejer sig om beskrivelsen og tolkningen af dyre- og menneskefigurerne. Pesch skildrer hver enkelt lille figur i detaljer – de er hver især illustreret af et foto og ofte to forskellige tegninger (s. 191–266). Denne del er nok lidt for lang og kunne med fordel have været inkluderet i den ikonografiske tolkning med kun ét godt foto for hvert dyr. Mellem de beskrivende og tolkningsmæssige afsnit er indføjet et afsnit, hvori der præsenteres genstande med en omtrent tilsvarende form eller ornamentik i forhold til halskraverne – i fortsættelse af f.eks. Montelius, Lindqvist, Munksgaard og Axboes studier. De mest bemærkelsesværdige paralleller er de velkendte halsringe fra Hannenov, Köinge og Hjallese, som er overraskende lig de svenske halskraver bortset fra, at de er fremstillet af blot ét stort guldrør. Brakteater med masker som dem på Ålleberg-halskraven eller med vedhæftninger i form af rør eller vulster tages med i vurderingen, sammen med brocher med småfigurer udsmykket med filigran og granulering. Mulige gengivelser af halskraver er også behandlet, f.eks. forfader eller gudefiguren af træ fra Rude Eskildstrup, der synes at bære et halssmykke sammensat af tre ringe (Abb. 178). Man kunne tilføje, at konstruktionen med rør og vulster kan have sin oprindelse i de

romerske mønt-halskæders vaseformede vulster. Denne del af studiet ville måske have været bedre placeret efter afsnittet om morfologi og teknologi, som det har meget mere at gøre med end beskrivelsen af småfigurerne og ikonografien.

Derpå følger et omfattende afsnit om ikonografien (s. 333–533). Ifølge Pesch har stil og udvikling været hovedemnerne ved tidligere studier af germansk dyreornamentik, og identifikationen af dyrene og deres tolkning har dermed ikke fået tilstrækkelig opmærksomhed. Pesch er overbevist om, at dyrene har en stor symbolværdi, forbundet med religion, på grund af den store ensartethed i deres fremstilling i Nord-, Vest- og Central-europa. Man kunne dog indvende, at spredningen af en æstetisk stil har mere at gøre med mode end med religion: For eksempel var den græske, klassiske stil vidt udbredt fra Spanien til Pakistan i den hellenistiske periode uden en underliggende, religiøs vektor. Inspireret af Holmquists *biblia pauperum* metafor, så mener hun, at halskraverne i deres samtid kan have være læst som bøger, men at vi ikke længere har koden hertil. Man kan spørge sig selv, hvor “læselige” disse dyr kan have været uden moderne forskeres kraftige forstørrelsesredskaber – de er så små, at de blot udfylder de få millimeter brede mellemrum mellem kravernes rør. Pesch forsøger at finde koden (kaldet *chiffre*) til tolkningen af billederne. Hun placerer sit eget arbejde i fortsættelse af Karl Haucks skole, der hovedsagelig er viet de skandinaviske brakteaters ikonologi.

Hun påpeger svaghederne i de traditionelle tolkninger af dyrene som gudernes attributter eller senere som shamanistiske instrumenter. Hun forklarer sin vigtigste metode – Haucks “ikonografi i kontekst”: Den består i frembringelsen af et idealbillede af et ikonografisk motiv ved sammenligning med andre billeder, der synes at skildre samme ting. På denne måde op-

bygges et mere komplet billede af en "idé" end den specifikke fremstilling, der er under analyse. Derpå anvendes forskellige kilder til at fuldføre tolkningen: fundets kontekst, antik ikonografi, romansk og middelalderlig ikonografi, skandinaviske mytologi samt antikke eller/og middelalderlige forfattere.

Pesch anvender i sin ikonografiske analyse hovedsagelig Ålleberg-halskraven med dens genkendelige dyrefigurer, idet hun bemærker, at de mere abstrakte dyr på Färjestaden- og Möne-halskraverne kun frembyder få fingerpeg med hensyn til deres identifikation. Hun viser begrænsningerne ved en ikonografisk tolkning, men stiller ikke spørgsmålstegn ved gyldigheden af den antagelse, der blev fremsat i begyndelsen, nemlig at dyrene udgør en kode, der bare venter på at blive tydet. Hun er dog forsigtig med sine tolkninger og når efterhånden frem til en konklusion, der ikke er meget forskellig fra de postuler, der fremsattes ved udgangspunktet: At symbolerne oprindeligt kunne forstås af enhver, og at dyrene havde særlige kræfter. Vi kan dog stadig ikke "læse" halskraven som en *biblia pauperum*. Man kan spekulere på, om det første trin i "ikonografi i kontekst"-metoden ikke er misvisende: Den forudsætter eksistensen af en idealfremstilling af et motiv, der skal rekonstrueres, og hvis betydning derpå undersøges. Men såfremt dette idealbillede tilfældigvis ikke fandtes, kan forskeren let komme på afveje. Det er dog sjældent tilfældet med Pesch, som fastholder sine forsigtige tolkninger.

Ikke desto mindre blev det i begyndelsen af Peschs analyse antaget, at de hundredvis af figurer på de svenske halskraver ville give en relevant, teoretisk baggrund for dechiffreringen af koden (s. 336). Man kan indvende, at antallet af motiver bliver meget mindre, hvis man tager i betragtning, at miniaturefigurerne gentages på samme række, og at de optræder identisk

på hver række på hver halskrave. Således er der 16 variationer af småfigurer anbragt mellem rørene på Ålleberg-halskraven, 23 variationer på Färjestaden-halskraven og kun 12 på Möne-halskraven (indregnet de små menneske- og fuglemasker). Det vil sige 51 i alt, hvortil kan føjes de få figurer, der er placeret på rørene og vulsterne. Men det er stadig meget færre end de "hundredvis af figurer", der refereres til. Når man betragter halskraverne, så er det snarere gentagelse end variation, der falder i øjnene. Men Peschs analyse ser bort fra stilistiske betragtninger for at koncentrere sig om identifikationen af dyrene. Hun har gjort sig store anstrengelser for at finde sammenligningsgrundlag for dyrene med henblik på at forstå den kraft, de bærer. Et eksempel er vildsvinet, et dyr, der siges at bibringe bæreren stor styrke (s. 367).

De fleste af dyrene synes meget belejligt at tage en form, der med lethed passer ind i mellemrummene. For eksempel kan man pege på de "sammenrullede" dyr, der tolkes som *uroboros* (s. 397, s. 411-413), men som ikke nødvendigvis har større betydning end deres forbilleder, der pynter rammerne på sen-romerske bæltebeslag i karvsnit (fig. 13). Pesch stræber efter at finde en tolkning af disse dyr baseret på "ikonografi i kontekst"-metoden, som vedkender sig eksistensen af idealmotivtyper. "Ikonografi i kontekst"-metoden synes at være svaret på vores higen efter mening: Det er en metode, som udvider tolkningsmulighederne for at råde bod på den ringe beskaffenhed af motivernes karakteristika, men som er baseret på en uberettiget antagelse. Den levner ingen mulighed for en udelukkende dekorativ tolkning af figurerne. Dyr tillægges stor kraft i mange kulturer på grund af deres psykologiske indvirkning, men der kan være mange andre bevæggrunde for at afbilde dyr end et forsøg på at tilvejebringe sådanne kræfter. I de rigt udsmykkede

middelalderlige bestiarier omfatter dyremotiverne mange flere ikonografiske elementer og henviser direkte til fortællingerne om dem. Men dyrene på halskraverne, som befinder sig langt fra disse bestiarier, mangler sådanne attributter. At man skulle have tillagt dyrene stor kraft bliver ikke påvist, men forbliver en trossag.

De, som ikke er helt overbevist om dyrenes "kraft", spekulerer måske på, om halskravernes menneske- og dyrefigurer eventuelt har haft en mere dekorativ betydning, som kan sammenlignes med de gamle grækeres geometriske udsmykning, med de senere grækere og romeres dyre- og planteornamentik eller med dyr, planter og menneskers rolle på de rigt illustrerede manuskripter fra middelalder og renaissance. Dette ville bedre forklare kunstnernes totalt manglende interesse i at give dyrene genkendelige træk på Färjestaden- og Möne-halskraverne, hvilket passer så dårligt med Peschs ikonografiske tolkning. Skal den ægte germanske ikonografi ikke søges i mere åbenlyst figurative motiver – som dem vi ser på guldhornene fra Gallehus, på braktealterne, på Torslunda-pladerne og på de udsmykkede hjelme fra Sutton Hoo, Vendel og Valsgärde, hvor dyreornamentikken blot udfylder mellemrummene mellem de egentlige ikonografiske motiver? Kan germansk dyreornamentik ikke forstås som udelukkende dekorativ og underholdende – som den helt tilsvarende dyreornamentik på de irske manuskripter og som den ornamentale kunst hos mange andre civilisationer? Opfattelsen af halskravernes ikonografi som en kode virker noget tvivlsom. For eksempel forekommer tolkningen af de mange gentagne masker på Ålleberg-halskraven som repræsentationer af Odin ligeså vanskelig for os, som den må have været for folk dengang på grund af manglen på tydelige attributter – for eksempel Odins ene blinde øje (s. 479).

Til sammenligning var vikingetidens kunsthåndværkere, som også var eminente til dyreornamentik, ikke blege for at fremstille deres guder og heltes attributter, for eksempel Thor med sin hammer, Odin med sin otte-benede hest eller Sigurd med tommelfingeren i munden.

Selvom dyrenes "kraft" måske er mere et spørgsmål om tro, har Peschs omfattende ikonografiske undersøgelse af halskravernes dyrefigurer en interesse i at vise de mangfoldige forbindelser mellem den germanske verdens fremstillinger og dyrenes karakteristika på en måde, der forekommer mindre spekulativ end Karl Haucks. Hendes tolkning af dyrene på halskraverne som repræsenterende særlige kræfter fremmaner vores fascination af germansk dyreornamentik. Sommetider føler jeg mig selv frustreret over de få ægte germanske ikonografiske motiver, der er gået i arv til os. Især hvis vi sammenligner dem med den romerske og middelalderlige ikonografiske kunsts forbløffende overdådighed, med dennes meget højere standarder hvad angår figurativ kunst, som kan have været en forudsætning for udviklingen af en mere kompleks ikonografi. Peschs analyse undgår bevidst æstetiske overvejelser, bortset fra i afsnittet om halskravernes datering (s. 511-515). Stil har imidlertid indflydelse på ikonografi, hvilket fremgår af Gombrichs studie af den græske kunsts udvikling i værket *Art and Illusion*. Og de germanske kunsthåndværkeres færdigheder i forbindelse med frembringelsen af motiver forekommer ikke meget mere udviklet end de græske kunstneres i den geometriske periode, hvis fascinerende mytologi ikke afspejledes i den ringe beskaffenhed af deres ikonografi.

Det er gådefuldt, at den germanske kultur i bogens konklusion fremstilles som en "ægte visuel kultur" i modsætning til sen-antikken og middelalderens "bogkulturer" (s. 529): Halskravernes dyreorna-

mentik har ganske rigtig kunstnerisk appel, men var tydeligvis skabt af en meget mindre visuel kultur end de kulturer, der stod bag de samtidige mosaikker i San Vitale, Ravenna, eller de senere glasmosaikker i Chartres. De svenske halskraver kan rent visuelt snarere sammenlignes med Bayeuxtapetets billedverden – som måske repræsenterer de første tegneserieagtige fremstillinger – fra det 11. århundrede. Vi bør ikke overdrive betydningen af en visuel kultur i det 6. århundredes Skandinavien. Det er først med den romanske stil i det 12. århundrede, at en ægte visuel kultur kommer til Norden, og dette betød en tilbagegang for den germanske dyreornamentik.

Man kan måske nok beklage introduktionen af en ny og kompliceret terminologi og af nye, fejlagtige forklaringer på de teknikker, der er brugt til fremstillingen af de små figurer. Koden til “aflæsning” af halskraverne er ikke blevet udleveret, og man er heller ikke blevet overbevist om, at “den germanske dyreornamentiks grundprincipper” ligger i dyrenes kraft, som titlen lover. Ikke desto mindre indeholder bogen udmærkede studier af historiografien, teknologien og af de ikonografiske paralleller til de små figurer. Man kan kun forbløffes over al den information og indsigt, som forfatterne har samlet i denne imponerende bog, og det er vanskeligt her at sammenfatte alle de aspekter, der behandles. *Die kraft der Tiere* forsømmer i hvert fald ikke at viderebringe forfatternes begejstring for disse halskraver og deres bittesmå – i det mindste æstetisk kraftfulde – dyr.

Bálint László Tóth
Université Paris-Sorbonne

Oversat af Anne Bloch Jørgensen
& David Earle Robinson

Morten Ravn, Lone Gebauer Thomsen, Eva Andersson Strand & Henriette Lyngstrøm (red.):

Vikingetidens sejl. Festskrift tilegnet Erik Andersen. København 2016. 172 sider. ISBN 978-87-898500-25-6. Pris: 205 DKK.

Morten Ravn: *Viking-Age War Fleets. Shipbuilding, resource management and maritime warfare in 11th-century Denmark.* Roskilde 2016. ISBN 978-87-85180-72-8. 161 sider. Pris: 385 DKK.

De seneste års samarbejde med Saxo-Instituttet ved Københavns Universitet og Vikingeskibsmuseet har i 2016 båret to frugter i bogform. Da der er flere berøringspunkter mellem de to, er det hensigtsmæssigt at anmelde dem under ét. Det første værk er den 14. udgivelse i rækken af ‘Arkæologiske Skrifter’, Saxo-Instituttets skriftrække for publicering af mindre konferencer og seminarer. Bogen indeholder foredrag fra arrangementet ‘Vikingetidens sejl – fremstilling og anvendelse’, som blev afholdt på Vikingeskibsmuseet i Roskilde i september 2014, suppleret med yderligere fem bidrag som er kommet til i eftertid. Såvel seminaret som bogen er tilegnet Erik Andersen, museets mangeårige udforsker af vikingeskibenes skrog- og sejlformer, og bogens første bidrag er en velfortjent hyldesttale til Erik Andersen fra museets direktør, Tinna Damgård-Sørensen. I denne trækker hun den store betydning frem, som han fik for udviklingen af den gennemførte og dybtgravende eksperimentalarkæologiske udforskning af vikingetidens søfart, som over årene er blevet Vikingeskibsmuseets fremmeste kendetegn.

Morten Ravn behandler i sit bidrag vikingetidens sejlproduktion ud fra ‘de operative processer’, hvilket vel kan be-

tegnes som et *chaîne opératoire* perspektiv. Teksten er imidlertid ikke original, men en omrokering og dansk oversættelse af dele af siderne 42-48 fra den anden bog, som behandles her i anmeldelsen. Måske af denne grund fremstår den mere som en liste over forskellige trin i fremstillingen af sejl, sådan som denne er blevet belyst gennem de seneste årtiers forskning, end som en analyse. Kun i bidragets sidste linjer løftes blikket og rettes mod de perspektiver, der kan være i at forsøge at forstå fremstillingsprocesserne som mere end blot praktiske handlinger.

Eva Andersson Strand fokuserer i sit kapitel på, hvordan sejldugsproduktionen har været organiseret i vikingetiden ud fra hovedsagelig arkæologiske og eksperimentalarkeologiske data. Hun diskuterer især bebyggelsen Löddeköpinge, som tydeligvis har haft en særligt omfattende tekstilproduktion, der har omfattet både grovere og finere kvaliteter, og som derfor kan betragtes som en potentiel produktionsplads for sejldug. Hun peger på, at produktionen synes at have været tilknyttet gårdene, og at redskaberne omfatter alle dele af produktionsprocessen. Ud fra dette foreslår hun, at tekstilproduktionen i dette tilfælde har været organiseret på gårdsniveau, snarere end som specialiserede virksomheder.

Lone Gebauer Thomsen har i lighed med Strand set på tekstilredskaber fra arkæologiske kontekster, i dette tilfælde fra centralpladsen Tissø og fra anløbspladserne Vester Egesborg, Næs og Selsø-Vestby. Alle fire lokaliteter har talrige grubehuse og tekstilredskaber, men de sidste ikke i samme omfang som Löddeköpinge; Næs omfatter også store anlæg til produktion af hørfibre. Ud fra analyser af tekstilredskaberne viser Thomsen, at Tissø har den mest varierede tekstilproduktion, men også at hvis anløbspladserne ved Vester Egesborg og Næs har produceret sejldug, så har det kun været til mindre fartøjer;

det kraftige tekstilværktøj er kun svagt repræsenteret.

Anne Nørgård, mangeårig væver af sejldug til Vikingeskibsmuseets uldsejl, behandler i sit bidrag tidsforbruget ved spinning og vævning af tråd og stof til uldsejl. Nørgård kommer ind på flere spændende aspekter af dette spørgsmål, blandt andet det forhold at forskellige måder at væve på ikke blot giver tøj med forskellige egenskaber, men også har stor betydning for, hvor lang tid selve vævningen tager. En analyse af seks forskellige uldsejl, som er blevet produceret til Vikingeskibsmuseet, viser, at anslået produktionsstid per kvadratmeter sejldug varierer mellem 57 og 155 timer for spinning og vævning alene; fremstillingen af materialerne til et 90 m² sejl til et større handelsskib som Skuldelev 1 anslås at have taget 4,5-5 årsværk.

Vibeke Bischoffs bidrag skifter fokus fra sejldugproduktionen til selve sejlets form og proportioner og kommer hermed ind på et hedt diskuteret emne. Bischoff foretrækker 'Roskilde-skolen' i dette spørgsmål, og lægger dermed stor vægt på de arkæologiske udsagn fra de få skibsfund, hvor sporene efter rigningen er bevaret (Oseberg, Gokstad og Skuldelev 3), samt på særlig nord- og vestnorsk råsejlstradition. Meget af det, der står i bidraget, kan genfindes i Bent og Erik Andersens *Råsejlet – Dragens Ving* fra 1989, men er unægtelig mere overskueligt præsenteret i Bischoffs oversigt. I tillæg hertil kommer hun ind på diskussionen om billedkildernes værdi til bestemmelsen af sejlenes proportioner i vikingetiden og peger rigtigt på, at vældig mange andre proportioner på vikingetidens skibsbildninger er langt fra realistiske; det kan tilføjes, at det samme gælder proportionerne på andre mønt- og billedstensmotiver.

I det næste kapitel indtager Ole Thirup Kastholm det modsatte synspunkt. Som i tidligere arbejder hævder han, at skibs-

afbildningerne må tilkendes en 'fundamental realisme', hvilket indebærer, at lave, brede sejl på afbildninger må afspejle lave, brede sejl på de oprindelige skibe, uden at proportionerne mellem skrog og rig nødvendigvis er naturalistiske. En hovedpointe hos Kastholm er, at det lave, brede sejl kan have været benyttet særligt på de lange, smalle krigsskibe – som han også forventer er dem, som optræder på periodens gravmonumenter og mønter. Mere rektangulære sejl, mener han, blev brugt på bredere skibe, som blandt andet omfatter de skibsfund, som danner fundament for Roskildeskolens rekonstruktioner. Det kunne have været interessant, hvis Kastholm havde begrundet, hvorfor sejlskibene på billedsten og mønter skulle være af en anden type end dem, som blev brugt i skibsgravene på f.eks. Oseberg og Gokstad. Det sker ikke, men derimod bliver den sidste del af kapitlet brugt til et overflødig all-round angreb på det hedengangne Nationalmuseets Marinar-kæologiske Forskningscenter.

Erik Andersen selv kommer, sammen med Vibeke Bischoff, til orde i samlingens ottende bidrag, som omhandler udforskningen af forskellene mellem sejl af uld og af plantefibre, men som også indeholder en værdifuld diskussion af fænomenet med diagonalmønster på sejlet på mange skibsbildninger. Blandt de interessante resultater, som Andersen og Bischoff fremlægger, er, at i det omfang, der er blevet lavet sammenligninger mellem uldsejl og sejl af plantefibre, har uldsejlene faktisk vist sig at fungere bedre, både i praktiske forsøg og under laboratoriebetingelser.

Jörn Bohlmann er forfatter til det næste bidrag, hvor han diskuterer den nutidige sejlmagers udfordringer i mødet med før-moderne materialer. I hvert fald for nærværende læser var dette bidrag et af de mest interessante. Dette ikke så meget på grund af forklaringen af, hvorfor et

sejl grundlæggende set fungerer, hvilket mange læsere med interesse i vikingeskibe nok vil være klar over, men fordi sejlmagerens stemme ellers sjældent er blevet hørt indenfor denne forskning. Blandt andet rejser Bohlmann det vældig relevante spørgsmål, om sejlene dengang blev optimeret for at opnå bedst mulige resultater på kryds – som vi tenderer til at gøre i dag, men som er vikingeskibenes svage side – eller om de måske hellere ville gøre dem så effektive som muligt på rumvindssejls, som uden tvivl var den foretrukne måde at sejle på langt op i tiden.

Bogens sidste regulære kapitel, forfattet af Carsten Hvid og Morten Ravn, fokuserer på et emne, som Bohlmann også er inde på, barkningen og smøringen af sejlet. Efterbehandling af sejludgen tjener til at gøre den mere bestandig og mere vindtæt og er helt afgørende for, at sejlet kan fungere. Barkning og smøring er blevet brugt helt frem til introduktionen af kunststofsejl, og der findes derfor mange bevarede opskrifter. Hvid og Ravn diskuterer erfaringerne med barkning og smøring af sejl på vikingeskibskopier, ikke mindst fra Vikingeskibsmuseets virksomhed. En vigtig erkendelse har været, at uldsejlene ikke behøver barkning (imprægnering med garvesyreholdigt afkog af bark), mens dette er essentielt for sejlene af vegetabiliske fibre. Derimod har de to sejltypen samme behov for beskyttelse mod sollys ved tilsætning af okker eller andre farvestoffer, som kan fikseres ved hjælp af animalske fedtstoffer. Farvestoffer og fedtstoffer tjener også til at gøre uldsejlene vindtætte, igen et imperativt behov.

Vikingetidens sejl er en velskrevet og let læselig bog, som giver læseren en god indføring i de aktuelle diskussioner omkring dette tema, i hvert fald i et dansk perspektiv. I betragtning af formen kunne man godt have savnet at få lidt flere konstrasterende synspunkter om vikingeti-

dens sejl fra de norske kolleger. På den anden side blev de fremlagt i 2006 i festskriftet til Arne Emil Christensen, *Klink og seil*, i hvilket man heller ikke havde fundet det nødvendigt at se over Skagerak for at udvide – eller få forstyrret – den nationale sejldiskussion.

Skal man finde noget at klage over i *Vikingetidens sejl*, så er det måske, at nogle af de grundlæggende diskussioner bliver vel meget på overfladen og derfor ikke rigtig bringer os videre. Hvor stærke er fortolkningerne af rigningssporene på Oseberg og Gokstad? Hvordan kan vi kvantificere billedkildernes troværdighed eller deres mangel på samme? For nærværende læser skurrer det også, at den typologiske datering af Karlbystenen til 500-600-tallet bliver ukritisk accepteret.

Morten Ravns *Viking-Age War Fleets. Shipbuilding, resource management and maritime warfare in 11th-century Denmark* er en revideret version af Ravns ph.d.-afhandling, *Bygning og brug af skibe til krigsførelse i 1000-tallets danske rige*, indleveret og bedømt ved Saxo-Instituttet ved Københavns Universitet i 2014. Den er udkommet som bind 4 i Vikingskibsmuseets serie 'Maritime Culture of the North'.

Ph.d.-afhandlinger om skibsbygning og søfart, baseret på arkæologisk materiale, er ikke hverdagskost i Skandinavien, og specielt ikke sådanne, som ikke er baseret på fremlæggelsen af nye arkæologiske fund. Der er derfor stor grund til at ønske et synteseorienteret arbejde som dette velkomment. Det mål, Ravn har sat sig med afhandlingen, er at kaste lys over organisationen bag den sene vikingetids store danske krigsflåder: Hvordan blev de skabt og vedligeholdt? Og hvordan blev de brugt? Dette er vigtige spørgsmål, som også har implikationer for den for tiden ikke så aktive diskussion omkring ledingsordningen.

Det empiriske grundlag i Ravns afhandling udgøres af større eller mindre

rester af ca. 50 forskellige fartøjer fra 1000-tallets Danmark (og ikke 59, som Ravn skriver på s. 13 – da må han regne alle usikkerhedsmarginerne i det store Fribrødre Å-fund på sin side). Endnu vigtigere er imidlertid, at den også omfatter de eksperimentalarkæologiske erfaringer omkring skibsbygning og ressourceforbrug hertil, som er blevet indsamlet på Vikingskibsmuseet i Roskilde siden 1980'erne. Det er i høj grad anvendelsen af disse erfaringer, og sammenkoblingen af dem med andre typer data, som gør denne afhandling spændende, fordi den er et af de første forsøg på at omsætte denne viden til teorier om vikingetidens samfundsopbygning.

Selve bogen er delt i seks hovedafsnit. Det første er en kort introduktion, som præsenterer studiets målsætning, geografiske og kronologiske rammer, samt definerer de vigtigste, skibsrelaterede begreber. Det næste har overskriften 'Shipbuilding' og tager, efter en kort forskningshistorisk oversigt over eksperimentel arkæologi og en afgrænsning af 'nordisk skibsbygning', læseren med på en tur skridt for skridt gennem processen med at forberede, bygge og udruste et vikingeskib. Beskrivelserne er i udstrakt grad baseret på erfaringerne fra Vikingskibsmuseets eksperimentelle virksomhed, men rækker også ud over dette, og et af de mest interessante afsnit har overskriften 'From appropriate resource to ship component' og opstiller en generel og, tror jeg, meget brugbar model for produktionsprocesserne.

Bogens næste afsnit har titlen 'Resources' og går tilsvarende systematisk frem, først i beskrivelsen af karakteristika ved de forskellige træsorter, som blev brugt i 1000-tallets skibsbyggeri, og derefter i en beregning af henholdsvis materialeresourcer og menneskelige ressourcer, som krævedes for at bygge fartøjer af forskellige typer og størrelser – igen baseret på

de eksperimentelle erfaringer. Afsnittet afsluttes med en diskussion af, hvad disse beregninger indebærer for vores forståelse af de store krigsflåder og deres organisation. I denne diskussion bliver tilgængeligheden af den vigtigste ressource – store, retvoksede og høje egetræer til plankeproduktion – et nøglespørgsmål, og måske også et af de steder, hvor kundskabsgrundlaget er svagt, alle eksperimentelle projekter til trods. For hvordan estimerer vi tætheden af sådanne egetræer i vikingetidens skove? I afhandlingen går Ravn ud fra en tæthed på mellem ét og fire sådanne træer per 500 hektar skov, hovedsagelig baseret på erfaringerne fra indkøb af egetræer fra dagens skovlandskab. Her kunne måske dendrokronologisk forskning hjælpe os på vej ved at fortælle mere om alders- og vækstmønstre i de træer, som blev fældet til vikingetidens skibsbyggeri. Dog, på baggrund af ressourceberegningerne er Ravn i stand til at sætte – med forbehold – tal på de arealer med skov og græsningsland, samt de antal årlige arbejdstimer, som forskellige flådestørrelser ville lægge beslag på.

Det fjerde hovedafsnit i bogen hedder 'Woodland management' og beskæftiger sig med spørgsmålet om, hvordan vikingetidens skove så ud, hvor omfattende de var, og hvordan de blev forvaltet som ressource for skibsbyggeriet. Ved at sammenstille forskellige kilder til skovenes udbredelse og sammensætning – pollenundersøgelser, historiske kort, arkæologiske og dendrokronologiske undersøgelser – fremstiller Ravn et tentativt kort over vikingetidens skovlandskab med markering af områder med rigelig forekomst af skibsbygningsegnet skov, områder med dårlig forekomst og – bliver der ikke lagt skjul på – ganske store områder ind imellem, hvor der savnes oplysninger. Det næste skridt i Ravns analyse er at se på sammenfaldet mellem områder med *snekke*-navne – stednavne

som overbevisende er blevet sat i forbindelse med lokaliteter for skibsbygning og -reparation, blandt andet ved Fribrødre Å. Der viser sig at være et vist optisk sammenfald mellem skovrige kystregioner og snekkenavne, selvom det ville have været interessant at se en statistisk analyse på, hvor markant dette sammenfald er. Ravn foreslår, at snekkenavnene måske skulle signalere, at skovressourcerne i et givet område var forbeholdt skibsbyggeriet, og at der således har været en vis grad af administration af skovene til fordel for skibsbyggeriet.

Bogens femte afsnit har en lige så prisværdig kort overskrift som de øvrige: 'Maritime warfare'. Alligevel har det ikke helt den samme stramme karakter og er lidt en samlekasse for forskellige, ikke altid helt vellykkede diskussioner. Et af de første temaer, som bliver diskuteret på udmærket vis, er de historiske flådestørrelser, tal som danner forudsætning for beregningerne i det foregående afsnit. Lidt mindre nødvendig er en længere diskussion om samtidens betegnelser for krigsskibe, vel sagtens forårsaget af inddragelsen af snekkenavnene tidligere; men det lykkes ikke forfatteren overbevisende at gøre rede for forholdet mellem flådeorganisation og skibsbetegnelser. En af de bedste diskussioner, som afsnittet rummer, handler om de eksperimentalarkæologiske erfaringer med sejladser i Skuldelev 2-rekonstruktionen 'Havhingsten fra Glendalough', og erfaringen med skabelsen af et 'community of practice' blandt gasterne ombord; det er givetvis rigtigt, når Ravn fremhæver dette som en vigtig del af socialiseringen af vikingetidens søkrigere.

Det afsluttende, sjette afsnit er ganske kort og sammenfatter kun afhandlingens vigtigste konklusioner. En af disse er, at store dele af skibsbyggeriet kunne udføres af folk, som ikke var specialister, og at det derfor var muligt at inddrage store dele af befolkningen i arbejdet med at skabe og

vedligeholde krigsflåder – dette afspejler også Strands konklusion i *Vikingetidens sejl*. En anden vigtig konklusion lyder, at hvert enkelt skib er et individuelt produkt, ikke bare af en skibsbygningstradition, men også af den råvaresituation, som det blev til i – og at forskel i ressourcegrundlag dermed også kunne lægge grundlaget for lokale skibsbygningstraditioner. En tredje konklusion, baseret på omfanget af ressourceforbruget, og måske den mest betydningsfulde, var, at mens magnater sikkert kunne holde sig med mindre krigsflåder på nogle få skibe, må større flåder have krævet samordning af mange magnaters skibe.

Viking-Age War Fleets er således en bog, som har meget at byde på, og som givetvis vil blive meget brugt og diskuteret i årene, som kommer. Den er ikke lydefri, og den største indvending er måske, at meget af den eksperimentelle erfaring, som den bygger på, ikke er publiceret endnu. Det betyder, at der er mange referencer til personlige meddelelser, undertiden også på ganske centrale spørgsmål. Nogle læsere vil sikkert også blive lidt irriteret over de mange 'fornuftsantagelser' og runde formuleringer, men det er spørgsmålet, om vi nogen sinde bliver i stand til at undgå dem, når vi snakker om eksperimentel arkæologi i den målestok, som der er tale om her. Alt andet lige, så er bogen et flot forsøg på at bruge et enestående erfaringsmateriale fra den eksperimentelle arkæologi til at skrive historie med.

Vikingetidens sejl og *Viking-Age War Fleets* er begge, på hver sin måde, frugter af et samarbejde mellem Saxo-Instituttet og Vikingeskibsmuseet i Roskilde og viser, at der er grøde i den marinarkæologiske forskning i begge miljøer – det er godt. *Vikingetidens sejl* blev til på grundlag af 'seed-money' givet til netværket 'Vikingetid i Danmark'. Forhåbentlig vil dette netværk fortsætte med at vokse og skabe forbindelser mellem den maritime og den

mere landbaserede vikingetidsforskning – gerne også i et internationalt perspektiv.

Jan Bill

Arkeologisk Seksjon
Kulturhistorisk museum
Universitetet i Oslo

P. Suchowska-Ducke, S. Scott Reiter & H. Vandkilde (eds.): *Forging Identities. The Mobility of Culture in Bronze Age Europe*, Vol. 1-2. Report from a Marie Curie Project 2009-2012 with Concluding Conference at Aarhus University, Moesgaard 2012. BAR International Series. Oxford 2015. 271 + 269 sider. ISBN 978-1-4073-1433-4 og 978-1-4073-1440-2.

I disse år bruges mobilitetsbegrebet ofte i bronzealderforskningen, hvor der f.eks. i forbindelse med udveksling af rav og metaller naturligt er fokus på rejser og langtrækkende kontaktnet. I bronzealderforskningen generelt set er der i nogen grad tale om to forskellige forsknings-traditioner, hvor én gren i særlig grad er koncentreret om den lokale, bosættelses- og landskabsmæssige vinkel. Mens den anden i langt større omfang beskæftiger sig med mobilitet, de lange kontaktnet, rejser og udveksling. En væsentlig udfordring i de kommende år bliver at få etableret en øget grad af sammenhæng imellem de to forskningsretninger, hvilket vil nuancere forståelsen af perioden.

Disse to tætskrevne bind vedrører netop mobilitetsbegrebet ud fra mange forskellige vinkler, skala, bronzealdertidsperioder og geografiske udgangspunkter og er dermed et vigtigt led i denne debat. Undersøgelser fra vidt forskellige steder i Europa er repræsenteret, og samme fremgang af forfatterlisten, der endog rummer flere bidragsydere fra lande uden for Europa. Artiklerne (52 i alt) går fra det meget lokale til det

langt mere overordnede og fra det meget kildenære til det meget teoretiske. Sidstnævnte diskussioner vedrører bl.a. identitet (herunder bl.a. bidrag af M.L.S. Sørensen og J. Sofaer, L. Melheim samt J. Notroff), bud på forholdet imellem det lokale og globale (herunder bidrag fra M. Forsgren) og diskussion af mobilitetsbegrebet (herunder bidrag af T.F. Sørensen). Flere artikler omhandler deponeringer og landskab (herunder artikler af: I. Heske, J. Brück, L. Appel og J. Olsen, N. Anfinset, P. Skoglund, H. Scholz, S. Arnoldussen og J.W. Johannsen) samt produktion og teknologi (her kan bl.a. nævnes artikler af: H.W. Nørgaard, M.H.G. Kuijpers, J.-H. Bunnefeld og D. Larreina-Garcia). Desuden er der væsentlige bidrag inden for gravfund og identitet (f.eks. N. Taylor og K.M. Hornstrup), og i flere af gravfundsartiklerne indgår også strontiumanalyser (S.S. Reiter og K.M. Frei, E. Forsnander m.fl.). Dertil kommer flere artikler om bebyggelse og landskab (bl.a. af K. Brink, S.R. Dollar og M.E. Poulsen samt C. Uhnér). Endvidere præsenteres flere vinkler på transport og udveksling (bl.a. af O. Dietrich, K. Fischl & V. Kiss, K.M. Frei, U. Mannering & H. Thrane, F. Kaul, D. Kushtan, J. Müller, P. Suchowska-Ducke og S. Sabatini). Det er ikke muligt at nævne alle artikler, hvor mange emner desuden overlapper de områder, som er nævnt her.

Bøgerne opererer imidlertid med fire hovedemner, hvor der til hver er en halv sides introduktion. Overskrifterne er dog ret brede, og mange af de forskellige artikler kunne meget vel have været indplaceret inden for flere, forskellige emner. Her har det uden tvivl været et stort redaktionelt arbejde at få artiklerne placeret: De to hovedemner i Vol. 1 er henholdsvis: "Materiality and the Construction of Identity" og "Economic and Political Foundations of Interaction and Mobility", mens de to hovedemner i Vol. 2 er: "Cultural Interaction: Modes and

Channels of Movement and Transmission" samt "Geo-political Configurations, Boundaries and Transformations". Emneinddelingen gør det vanskeligt at give en overskuelig opdeling og præsentation af de forskellige artikler i de to bind, men det må i stedet være en opfordring til læseren selv at gå på jagt efter bestemte interesseområder.

Bøgerne vil altså ganske meget på én gang. I introduktionen er der således tre overordnede formål. For det første gives en udmærket forskningshistorik og fremlæggelse af teoretiske vinkler og problemstillinger vedrørende kulturel mobilitet. For det andet virker introduktionen også som en del af afslutningen på et større EU-forskningsprojekt: "Forging Identities" (2009-2012), som Aarhus Universitet koordinerede, og hvor der var tilknyttet ti ph.d.-studerende og fire post.docs samt en lang række europæiske seniorforskere og institutioner, der arbejdede med kulturel mobilitet fra meget forskellige vinkler. Bogens bidrag er således stærkt præget af også at være en del af afrapporteringen af dette ambitiøse projekt. Og iblandt de mange forfatternavne er en god blanding af bidrag fra de deltagende yngre forskere, men også af ældre og langt mere veletablerede bronzealderforskeres projekter med afsæt i de forskellige europæiske netværksinstitutioner i Tyskland, Sverige, England, Grækenland og Danmark. For det tredje er der tale om publicering af indsendte bidrag fra en konference: Cultural Mobility in Bronze Age Europe, der var med til at markere afslutningen af Forging Identities-projektet. Konferencen blev afholdt på Aarhus Universitet, Moesgaard, i juni 2012, og her blev givet over 100 præsentationer. Ydermere afholdtes som led i samme konference det 12. Nordiske Bronzealdersymposium. Bidragene fra sidstnævnte er ikke markeret selvstændigt i bogen, men indgår iblandt Cultural Mobility-konferencens fire overordnede emner.

Meget kan rummes under begreber som mobilitet, identitet, materialitet, mikro- og makroskala, men de forskellige formål betyder også, at der indimellem er lidt langt imellem de teoretiske vinkler og problemstillinger i introduktionen, over præsentationer af de enkelte forskningsprojekter i Forging Identity-projektet til de forskellige, mere blandede konferencebidrag, som både emnemæssigt og geografisk stikker i mange retninger. Her savnes en mere klar inddeling af bogen, så man som læser er mere med på, hvad der er hvad.

For konferenceberetninger generelt set kan det ofte være forbundet med lidt arbejde at finde frem til de artikler, man er specielt interesseret i at læse. Og i BAR-serien ("British Archaeological Reports") er det desværre ikke umiddelbart muligt at finde frem til ret mange oplysninger på nettet om de enkelte bidrag. Her er man næsten nødt til at have fat i selve bogen for at danne sig et indtryk, men heldigvis lægger mange efterhånden deres artikler eller henvisninger ud på nettet i forskellig form – således også i relation til denne publikation.

En generel anke er, at de sort-hvide illustrationer ikke er af høj kvalitet. Det gælder for mange fotos, og desuden er mange af kortene lavet i udsnit, som bliver indforståede for personer, der ikke har et meget godt kendskab til geografien eller til en specifik udgravning. Det er imidlertid en klar styrke, at rigtig mange af artiklerne både har et stærkt og grundigt analyse- og datagrundlag - herunder mange naturvidenskabelige analyser samt et solidt teoretisk fundament. Det samspil er afgørende for at komme videre med nuancerede diskussioner om bronzealderens samfund – både forstået i en lokal landskabsmæssig forankring og som del af et større udvekslings- og kontaktnetværk.

Lise Frost
Moesgaard Museum

N.B. Thomsen, P. Hoffmann, B. Staal, J. Petersen, A. Tomlinson, I. Skibsted Klæsøe og F. Arntsen (red.): *Fund & Fortid. Arkæologi for alle*. Jubilæumsudgave. Tema: Krig og vold i fortiden. Højby 2015. 96 sider. Pris: 125 DKK

I 2015 var det 25 år siden, at sammen slutningen af Danske Amatørarkæologer (SDA) blev stiftet. Det fejrede foreningen på fornem vis med udgivelsen af jubilæumsskriftet *Krig og vold i fortiden*. Skriftet er udgivet af en redaktionsgruppe, der tæller fem fra SDAs bestyrelse og de to fagarkæologer Benny Staal og Iben Skibsted Klæsøe. Jubilæumsskriftet er en antologi, der ud over et forord og en introduktion, som er skrevet af de to fagarkæologer, består af 12 artikler. Disse behandler hver især et emne med relation til temaet, og emnerne præsenteres i kronologisk rækkefølge. Alle artikler er skrevet af fagarkæologer og -historikere med særlig viden om deres bidrags tema.

Seniorforsker Søren H. Andersen, Moesgaard Museum, har bidraget med artiklen *Den voldsomme jæger-fisker-stenalder*. Fra den sidste del af den epoke, der i virkeligheden udgør hovedparten af den tid, der har levet mennesker i det nuværende Danmark siden sidste istids afslutning, foreligger der ganske mange skeletter med friske og/eller ophelede læsioner. Problemet med tolkningen af disse skader er selvfølgelig, at de kan være opstået på flere måder, men især i de mange tilfælde, hvor der er slagskader i hovedregionen, er det nærliggende at tro, at døden kan have årsag i en voldelig konflikt. Spørgsmålet er imidlertid, om volden har været et udtryk for krig, raids – eller rituelle tvekampe, som det kendes fra etnografiske stammesamfund. Når man tager i betragtning, at man kun kan registrere traumer, der har været så voldsomme, at de har skadet skelettet, må man antage, at langt flere end dem, vi har registreret, er døde som

følge af voldelige konflikter. Ikke mindst den sidste del af jægerstenalderen kan antages at have været en konfliktfyldt tid, hvor fundene indikerer voldsrelaterede aktiviteter, der ligefrem har omfattet skalpering, hovedkult og rituel kannibalisme!

Tidligere overinspektør Niels H. Andersen, Moesgaard Museum, har i artiklen *Kult og krig i bondestenalderen* valgt at fokusere på en forholdsvis begrænset del af perioden, nemlig tragtbægerkulturen og denne epokes såkaldte "befæstede anlæg". I artiklen diskuteres denne anlægstype, der i forskellige variationer kendes over store dele af Europa. Anlæggene ligger ofte på naturligt afgrænsede steder i landskabet, og mange rummer omfattende grøftanlæg og stolperækker, der har fået nogle til at tolke dem som befæstningsanlæg. Med overbevisende argumenter og mange illustrative figurer afviser forfatteren denne udlægning og peger derimod på, at anlæggene har fungeret som kultiske samlingspladser i en tid, hvor livsvilkårene var under grundlæggende forandring på grund af introduktionen af agerbrug og husdyrhold. Som følge af det kronologiske fokus på tragtbægerkulturen er artiklens overskrift ikke dækkende for indholdet, og faktisk behandler den heller ikke de ret utvetydige fund, der foreligger om volds handlinger fra tragtbægerkulturen. Her tænkes bl.a. på mosefundne skeletter med spor af vold, f.eks. skelettet af Porsmosemanden, hvis endeligt blev bestemt af en benpil i brystbenet og en i næseregionen. Ser man på bondestenalderen som helhed, er der flere fundgrupper, som kunne have været inddraget, f.eks. fund af kranier med utvetydige spor af traumer; disse er i nogle tilfælde forsøgt afhjulpet ved trepanering. Der kan også peges på enkeltgravskulturens fokus på stridsøksen som magtsymbol; faktisk kunne den sidste halvdel af bondestenalderen sagtens have leveret stof til en selvstændig artikel med

de mange indirekte og direkte vidnesbyrd om vold og konflikt, der foreligger fra denne tid.

Ved Timmesøbjerg nær Møns Klint ligger et stort voldsted, som er fremkommet ved modificering af en naturlig bakketop. Anlægget har ført en noget anonym tilværelse, men et tilfældigt fund af en lille bronzeskive i 2010 har ført til en mindre undersøgelse på stedet. Herom beretter museumsinspektør Jonas Christensen fra Museum Sydøstdanmark. De hidtidige bud på anlæggets datering har strakt sig fra oldtid til middelalder, og en mindre gravning blev iværksat for at frembringe daterende materiale. C14-dateringer af trækul fra anlægget indikerer, at det er opført i løbet af yngre bronzealder, hvilket er en stor overraskelse, eftersom der ikke kendes hjemlige paralleller fra denne tid; det gør der derimod syd for Østersøen. Yngre bronzealder er en tid, hvor våben – bortset fra i offerfund og på helleristninger – fremtræder bemærkelsesværdigt usynlige. Det vil derfor være særdeles interessant at se, om det efter fremtidige undersøgelser i Timmesøbjerg-anlægget er muligt at opretholde dateringen, således at voldstedet kan fastholde sin status som Danmarks ældste egentlige befæstningsanlæg.

Med Moesgaard-museumsinspektøren og arkæologen Jeanette Varbergs artikel om fundene fra bredderne langs Tollensefloden i Mecklenburg flyttes den geografiske ramme uden for det nuværende danske område. Gennem en længere årrække er der fremkommet menneskeknogler og genstande af flint og bronze i og ved floden. Skeletdele med slag- og hugmærker og en indskudt flintpil viser, sammen med sværd, økser og spyd af bronze og solide køller af træ, at fundene overvejende stammer fra en krigerisk begivenhed, der kan tidsfæstes til tiden mellem 1250-1200 f.Kr. Selv om der kun er foretaget begrænsede udgravninger på stedet, er der

påvist knogler fra mindst 111 individer, og der gættes på, at hele området kan rumme skeletdele fra 1000 personer eller mere. Der må således være tale om faldne fra et særdeles stort slag, hvor ofrene også talte kvinder og børn. Strontiumisotop-analyser indikerer, at der blandt de faldne er personer, der kan stamme fra det nuværende polske område. Floddalen kan have været en vigtig transportkorridor mellem nord og syd, og langs floden har bl.a. metaller og rav skiftet ejermænd. Adgangen til og kontrollen med bronzealderens handelsruter kan utvivlsomt have udløst omfattende konflikter, og det foreslås, at de faldne i Tollense-dalen er rejsende krigere, der faldt, da de var på jagt efter lykken i nye landskaber. Det er med stor spænding, man imødeser en detaljeret fremlæggelse af dette spændende fundkompleks!

Siden 1950'erne har man vidst, at moseområdet Alken Enge i Østjylland rummede skeletter fra ældre jernalder, men fundene herfra er for alvor kommet i fokus efter nye undersøgelser på stedet, anført af forfatterne til artiklen *De kasserede døde i mosen*, museumsinspektør Ejvind Hertz fra Skanderborg Museum og nuværende direktør Mads Holst, Moesgaard Museum. Mosen byder på fantastiske bevaringsforhold for organisk materiale, men pga. et højtstående vandspejl også på særdeles vanskelige udgravningsforhold. De udgravningstekniske udfordringer fylder meget i artiklen, således at der kun levnes lidt plads til det, man skulle mene var i fokus – nemlig den konflikt og de rituelle processer, som knoglerne afspejler. De fleste fund dateres til første del af 1. århundrede e.Kr., og mange knogler viser uhelede skader fra mødet med slag- og stikvåben. Væsentligt er det også, at mange knogler har spor af, at dyr har bidt i dem! De faldne, som skeletterne stammer fra, har altså været opbevaret i det fri og eksponeret for dyr i nogen

tid, før udvalgte og især større knogler, herunder kranier, blev bragt til søen ved Alken. De gode bevaringsforhold har således gjort det muligt at konstatere, at fundmaterialet stammer fra (et) slag, der ikke blev udkæmpet på finstedet, samt at genstandene fra søbunden er et produkt af flerfasede ritualer, der måske kan have strakt sig over et længere tidsrum.

At tolkningen af jernalderens mosefundne våbenudstyr er forbundet med store udfordringer understreges i artiklen *Krig og krigskult – jernalderens våbenofre*, der er skrevet af projektseniorforsker Xenia Pauli Jensen fra Nationalmuseet og Moesgaard Museum. Forfatteren ser på jernalderens våbenofre i et overordnet perspektiv, hvor fundgruppen problematiseres som et entydigt begreb, eftersom våbenofre kan forekomme i forskellige kontekster med et næsten ensartet udtryk – og i samme kontekst med forskelligartet udtryk! Mens våbenofre i moser fra én periode kan afspejle nedlægninger efter kampe, kan de i andre perioder eller kontekster tolkes på helt andre måder. Det markante udtryk for magt og våbenbrug, som afspejles i våbengrave og nedlægninger af våben i vådområder såvel som på tørt land i det første halve årtusinde e.Kr., afspejler imidlertid, at våben var et væsentligt magtsymbol. Det fandt udtryk i voldsomme og ofte destruktive ritualer, der afsluttedes med nedlægning i vådområder såvel som på tørt land. Om det kun foregik i forbindelse med krigshandlinger er diskutabelt, ligesom det kan problematiseres, om de ganske mange og ganske omfattende våbenofferfund udelukkende afspejler, at disse århundreder var særligt urolige. Det må jo erindres, at offerfundenes vidnesbyrd hverken understøttes af forsvarsanlæg eller fund af egentlige slagmarker. Måske afspejler akkumuleringen af våbenofferfund i dette tidsrum blot, at man netop i århundrederne efter Kr.f. havde et særligt behov for at manifestere

magt og styrke. Til gengæld er det sikkert, at fundene vidner om, at der i løbet af dette tidsrum udvikledes endog meget store, meget velorganiserede og stærkt hierarkisk opbyggede hærstyrker. Efter at have læst den velskrevne artikel må man konkludere, at jo mere der forskes i jernalderens våbenofferfund, jo mere tydeligt bliver det, at de arkæologiske vidnesbyrd på ingen måde er entydige – og at jernalderens våbenofre stadig har et enormt forskningspotentiale.

Forhistoriske krigshandlinger har – ganske som nutidens – selvfølgelig omfattet et stort logistisk følge, hvor ikke mindst hjælp til behandling af skader har været væsentlig. I dansk kontekst er det en forholdsvis ny erkendelse, der ikke mindst kan tilskrives, at forfatteren til artiklen *Krigskirurgi i dansk jernalder*, Annette Fröhlich, både er læge og arkæolog af uddannelse. Hendes gennemgang af redskaber fra jernalderens våbenofre såvel som materiale fra en lang række centrale bopladser fra jernalder og vikingetid har udskilt en mængde redskaber, der tolkes som kirurgisk udstyr. Disse omfatter forskellige knive og skalpeller, pincetter såvel som torne, der kan have været anvendt til at holde sår sammen. Problemet med tolkningen af mange af disse genstandstyper er deres kontekst – eller mangel på samme – samt at de kan have haft flere funktioner. Fra romerske kilder og levn ved vi imidlertid, at krigskirurgien kunne være veludviklet, så det er utænkeligt, at der ikke også skulle have indgået feltkirurger i de hærstyrker, som afspejles i den danske jernalders krigsbytteofre. Og fysiske beviser på kirurgiske indgreb i det menneskelige legeme kan jo påvises tilbage til yngre stenalders trepanerede kranier. På et generelt plan er tolkningen overbevisende, og det må betragtes som meget sandsynligt, at specialister i trepanering og sårheling har fulgt jernalderens hære. Langt vanskeligere er det derimod

at projicere denne erkendelse over på tolkningen af et specifikt redskab som et kirurgisk redskab, så her bør manes til forsigtighed.

Især i de sidste årtier er der afdækket flere såkaldte hulbælter – dvs. langstrakte og tætte koncentrationer af små gruber. Disse er af flere tolket som dele af et forsvarsanlæg, og nogle har foreslået, at de små gruber har rummet en lodretstående bajonetlignende trægenstand, således at bælteerne har mindet om minefelter. Anlæggene dateres til århundrederne f.Kr., men da der ikke er bevaret fysiske levn af træspidser i hullerne, er bælternes tolkning ikke uproblematisk. Som et led i undervisningen i eksperimentalarkæologi på Københavns Universitet har lektor Henriette Lyngstrøm derfor eksperimenteret med konstruktionen af et parti af et hulbælte. Der blev ikke placeret ”bajonetter” i hullerne! Flokke af får og kvæg blev ledt mod bælteerne for at undersøge, om de kunne betragtes som færister, der skulle holde dyr ude – eller inde. For dyrene var hulbæltet ingen væsentlig hindring; de lærte snart at manøvrere mellem hullerne. Et forsøg med mennesker, der skulle simulere et angreb hen over hulbæltet, gav heller ikke indtryk af, at hullerne skulle være en væsentlig barriere. Eksperimentet har således ikke givet noget entydigt svar på, hvad hulbælteerne har været anvendt til. Derimod kan de eksperimentelle undersøgelser give input til diskussionen om, hvad hulbælteerne *ikke* har været anvendelige til, og det er selveste kernen i eksperimentalarkæologien! Det må derfor konkluderes, at også disse gådefulde anlæg endnu rummer et betydeligt forskningspotentiale.

Historien om Danmarks vikingetid rummer forestillingen om bølger af store og organiserede plyndrings- og erobringstog mod bl.a. De britiske Øer. At virkeligheden er mere nuanceret, bliver man klar over efter at have læst Jeanette Varbergs andet bidrag til publikationen med titlen

England i vikingernes vold. Det, der startede senest i det berygtede år 793 som en udplyndring af klostret på øen Lindisfarne som et led i det, man nærmest kan betegne som et pirattog, udviklede sig med tiden til systematiserede plyndringstogter. I løbet af 800-tallet fik angrebene karakter af erobringstogter, hvor vikingerne boede i England hele året, og hvor formålet var at tillægge sig land. Angrebene blev udført med enorme og velorganiserede styrker, der har krævet en kolossal logistik. Vores viden om disse forhold stammer fortrinsvis fra skriftlige kilder, der er nedskrevet af samtidige øjenvidner og ofre. Endelig kan vi altså belyse krigens og voldens natur med andet end arkæologiske levn. Sidstnævnte kan dog supplere de skrevne ord, idet der flere steder på De britiske Øer er afdækket befæstningsanlæg og senest massegrave, der kan underbygge og perspektivere kildernes udsagn.

Selv om der foreligger en mængde skriftlige kilder, der omtaler krigeriske begivenheder i vikingetiden, er det tydeligt, at kilderne langt fra er udtømmende i deres beskrivelser af datidens forhold. Et eksempel herpå er fraværet af omtaler af 900-tallets store anlægsarbejder. Det hedenske Jellinganlæg, Ravningsbroen og ikke mindst ringborgene savnes fuldstændigt i datidens kilder, på trods af at det er anlæg, som må have berørt en ikke ubetydelig del af befolkningen. Den norske arkæolog Frans-Arne H. Stylegar spørger i sin artikel *Jomsborg og jomsvikinger – mellem arkeologi og historie*, om dette ofte omtalte fravær i kilderne blot skyldes, at vi i virkeligheden bør læse teksterne anderledes. Stylegar tager udgangspunkt i kildernes omtale af Jomsborg, der blev beboet af kongens elitetropper. Nogle forskere har set det fra kilderne beskrevne emporium Jumme, der antages at være identisk med nutidens Wolin, som Jomsborg. De arkæologiske udgravninger i Wolin indikerer imidlertid ikke, at byen

har haft særlige militære funktioner. Derimod synes (i hvert fald nogle af) de danske ringborgsanlæg fra vikingetiden at have rummet et miljø, der stemmer bedre overens med kildernes beskrivelse af Jomsborgs karakter. De naturvidenskabelige analysers påvisning af en multietnisk sammensat krigerflok på Trelleborg understreger dette. Stylegar er i sin artikel så dristig, at han foreslår, at Aggersborg kan være identisk med kildernes Jomsborg. Han argumenterer for, at den traditionelle placering af borgen i det vendiske område syd for Østersøen er baseret på en fejlagtig udlægning af kildernes anvendelse af begrebet Vendland. Aggersborg ligger som bekendt i Vendsyssel, der har navn efter en mulig ældre betegnelse for Limfjorden, nemlig Wændill. Stylegar mener, at navneligheden i forstavelsen kan have medført, at der i kilder, som er nedskrevet nogen tid efter begivenhederne, er sket en forveksling af Jomsborgs geografiske placering. Det skal nok vække debat, at Jomsborg og jomsvikingerne bliver genoplivet som noget, der måske har rod i virkelige forhold, men spændende er tanken i hvert fald!

I de senere år er der igen udført arkæologiske undersøgelser i Danevirke, og en af udgravningslederne, museumsinspektør Frauke Witte fra Museum Sønderjylland, har skrevet en kort artikel med titlen *Danevirke – udgravninger ved porten*. Artiklen behandler det heldige fund af den port, hvorigennem et forløb af hærvejen er ført gennem det imponerende forsvarsanlæg med en meget lang brugstid. Udgravningerne har igen understreget, at Danevirke er et meget komplekst og flerfaset anlæg, der har rødder langt tilbage i jernalderen. De ældste faser skal antagelig ses i sammenhæng med nogle af krigsbytteofringerne i moser på Den jyske Halvø og dermed i kampen om at definere afgrænsningen af stammeområder i sen romersk jernalder.

Med middelalderen får vi et langt bedre grundlag for at belyse jubilæumspublicationens tema, og herom fortæller museumsinspektør Vivian Etting fra Nationalmuseet i artiklen *Krig, kamp og korstog i tidlig middelalder*. Udover arkæologiske levn – som er talrige – er der et skriftligt kildemateriale, som er langt mere omfattende end vikingetidens. Ydermere byder middelalderen også på afbildninger, og endelig er det fra denne periodes tidlige del, at vi har de første arkæologisk identificerede slagmarker i form af sydlangelandske borganlæg med spor efter massakrelignende voldshandlinger i 1100-tallet. De skriftlige kilder såvel som de arkæologiske vidnesbyrd viser med al tydelighed, at middelalderens våben ikke kun var til pynt, og i århundrederne efter årtusindskiftet foregik den krigsteknologiske udvikling med raket fart. Det medførte et borgbyggeri af hidtil uset og ikke senere indtruffet omfang, men også en stramt lovstyret organisering af de væbnede styrker.

Især i det forhistoriske arkæologiske materiale kan det være en udfordring at isolere indiskutable vidnesbyrd om krig og vold. Det skyldes ikke mindst savnet af afbildninger, skriftlige kilder og egentlige slagmarker, men også at de arkæologiske levn sjældent er så entydige i deres udsagn, som man kan fristes til at tolke dem. Således kan det være vanskeligt at afgøre, om en skade på et skelet stammer fra simpel vold, fra en ulykke eller fra en krigshandling. En skudsikker sondring mellem et anlæg, der er befæstet af forsvarsmæssige hensyn og et anlæg, der af andre årsager er omgivet af grøfter og palisader, kan også være vanskelig. Ligeledes er grænsen mellem redskaber, der kan have fungeret som våben, som symbolske statusobjekter, som jagtvåben eller endog som dagligdags værktøj, altid vanskelig at definere. Fundene af det, man i andre sammenhænge ville tolke som arbejdsøkser på den fra historiske kilder kendte slagmark på Grathe

Hede, er et eksempel på et arkæologisk tolkningsdilemma. Et andet og tilsvarende eksempel fra jubilæumspublicationen er de trækøller, der er fremkommet i bronzealderfundet fra Tollense; hvis disse simpelt tilvirkede trægenstande var fundet i en brønd på en boplads, ville de næppe være tillagt en funktion som krigsvåben, men måske som redskaber til forarbejdning af plantestængler! På den nordtyske plads er det således konteksten og ikke formen, der klassificerer redskaberne som "fattigmandsvåben".

Hvis man med et nutidigt syn på krigens natur, karakter, formål og omfang ser på krig i en forhistorisk kontekst, kan det være særdeles vanskeligt at tolke de arkæologiske levn. Ved at inddrage bl.a. etnografiske studier bliver det tydeligt, at krig og vold ikke er statiske begreber – hverken i et kronologisk, teknologisk eller kulturelt perspektiv. Mens stenalderens territoriale konflikter kan have haft karakter af ceremonielle tvekampe eller små raids, kan bronzealderens stridigheder om handelsveje og basale ressourcer have udviklet sig til større slag. I det arkæologiske materiale fra jernalderen ser vi antagelig de første vidnesbyrd om storstilede kamp-handlinger, og fundene kan afspejle kamp om ressourcer, land, kommunikative knudepunkter og handelspladser – men også ære og symboler. I vikingetiden ser vi ekspansiv krigsførelse, der med tiden fik til formål at underlægge nye landområder; denne fremgangsmåde blev også praktiseret i ældre middelalder, hvor formålet kunne kombineres med ønsket om at udvide kristendommen til hedenske områder. Udviklingen i den voldelige konflikts formål ses afspejlet i den teknologiske udvikling i angrebs- og forsvarsvåben såvel som i de mere eller mindre direkte vidnesbyrd om styrkernes organisation og sammensætning.

SDAs jubilæumspublicasjon er ikke en sammenhængende fortælling om krig og

konflikt fra ældre stenalder til ældre midaldrelser. Den skal betragtes som nogle kronologiske og tematiske nedslag i et emne, der er så omfattende og så komplekst, at det i virkeligheden kunne fylde flere monografier. Derfor er det faktisk også påfaldende, at da Danmarks Krigshistorie udkom for en halv snes år siden, undlod man at medtage årtusinderne forud for vikingetidens begyndelse (K.V. Jensen, K.J.V. Jespersen & G. Lind: *Danmarks krigshistorie*, 2008). En enkelt monografi har dog efterfølgende forsøgt at udfylde en del af dette vidensvakuum (J. Varberg: *Fortidens slagmarker. Krig og konflikt fra stenalder til vikingetid*, 2014, se også M.B. Henriksen: *Krig og konflikt i Fyns oldtid. Fynske Årbøger* 2012). Der skal ikke herske nogen tvivl om, at krigens natur og karakter i Danmarks forhistorie stadig er et emne, der rummer mange uafklarede problemstillinger. I den forbindelse fremstår SDA's velkrevne og -redigerede jubilæumspublikation som en øjenåbner eller appetitvækker. Forhåbentligt kan den inspirere den arkæologiske fagkendskab til at tage handsken op og få skrevet et uddybende værk om krig og konflikt i Danmarks oldtid – et bind 0 i Danmarks krigshistorie, om man så må sige.

Mogens Bo Henriksen
Odense Bys Museer

Fritz Wolder: *Vikingerne og Ruslands vugge*. Hasselager 2016. 142 sider. ISBN 978-87-91817-35-9. Pris: 298 DKK.

Der findes rigtig mange bøger om vikinger. Det er dog relativt sjældent, at der udkommer en ny bog om vikingerne i øst. Og så endda på dansk. Nu er det sket med Fritz Wolders "Vikingerne og Ruslands vugge". Selv om forfatterens russiskfødte kone Svetlana Wolder kun er nævnt i kolofonen, så er der igen tvivl om,

at bogen er blevet til i samarbejde med hende. Svetlana Wolder, der er historiker, leverede allerede i 2011 flere glimrende artikler til Moesgaard Museums udstillingskatalog "Aros og vikingernes verden". Indholdet af disse artikler genkendes i den herværende nye bog. Da kataloget for længst er udsolgt, så er det rart, at der nu kommer en ny bog om vikingerne i Rusland, Hviderusland og Ukraine.

Bogen beretter om, at vikinger allerede fra 700-tallet sejlede på de russiske floder. Og i Nestors krønike om Ruslands tilblivelse nævnes det, at *varægerne* (en af de lokale betegnelser for vikinger) i 859 afkrævede skat af de lokale slaviske folk. Lokale slaviske fyrster lå i evig strid med hinanden, og vikinger blev brugt som lejesoldater. På et tidspunkt midt i 800-årene blev de lokale fyrster enige om at indkalde vikinger til at herske over dem, og hermed kom vikingehøvdingen Rurik til magten. Ruriks slægt sad på magten i Rusland helt frem til 1598, da Ivan den Grusomes søn, tsar Fjodor, døde. Rurik udøvede sin magt fra Novgorod. Navnet Rusland er også afledt af de lokales betegnelse for vikinger. Slaverne kaldte dem for "rus". Et ord de havde lånt fra finnerne/esterne, hvor svenskere/Sverige blev kaldt for "Routs". Det betyder kort og godt "roer". Går man i dybden, så viser det sig, at der findes en del nordiske låneord i en forvansket udgave i det russiske sprog. F.eks. kaldes en sild for "seld" på russisk. Og holm kendes som "xolm". Der findes ca. 150 stednavne af nordisk oprindelse i Rusland. F.eks. er Issaborg ved Pskov blevet til Izborsk. Nordiske personnavne indgår også i forvanskede former. F.eks. kommer Igor af Ingvar. Ingen tvivl om at det var svenske vikinger, der var mest engageret i Rusland, men også danske og norske vikinger drog her til. Denne del af vikingernes historie har været stedmoderligt behandlet. Især set i lyset af at antallet af skandinaviske fund i

Rusland overgår antallet af skandinaviske fund på det vesteuropæiske fastland. Det tydelige skandinaviske indslag i Ruslands ældre historie har fra russisk side været meget nedtonet. Først under tsarerne i 1800-tallet, men siden ikke mindst under sovjettiden. Bogen er en øjenåbner for dem, der ønsker at vide noget om den arv, vikingerne efterlod sig i Rusland, Hviderusland og Ukraine.

Bogen er velskrevet og holdt i en populær form. Den er opbygget i syv hovedkapitler: 1. Mændene fra den anden side af havet og Ruslands fødsel; 2. Staraja Ladoga – porten til de store vandveje; 3. Novgorod – sagaernes Holmgård; 4. Ad

Volga på jagt efter Østens skatte; 5. Over Hvidehavet til det mystiske Bjarmeland og Ural; 6. Kiev-riget mellem Norden og Byzans; 7. Norden og Rus – de dynastiske forbindelser. En tidstavle bag i bogen letter overblikket. Og et afsnit fortæller, hvor man i Rusland kan se levn efter vikingerne på museer og ude i det åbne land. Der er en imponerende liste over litteratur om vikingerne i øst, ligeledes et udmærket person- og stednavneindeks. Bogens mange illustrationer er gengivet i både farve og sort-hvid.

Hans Skov
Moesgaard Museum